

**Portret szlachty
czasów stanisławowskich,
epoki kryzysu, odrodzenia
i upadku Rzeczypospolitej
w pamiętnikach polskich**

NR 2859

Dariusz Rolnik

**Portret szlachty
czasów stanisławowskich,
epoki kryzysu, odrodzenia
i upadku Rzeczypospolitej
w pamiętnikach polskich**

Wydanie drugie

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Katowice 2011

Redaktor serii: Historia
Sylwester Fertacz

Recenzenci wydania pierwszego
Mariusz Markiewicz
Bogdan Rok

Publikacja będzie dostępna — po wyczerpaniu nakładu — w wersji internetowej:

Śląska Biblioteka Cyfrowa
www.sbc.org.pl

Spis treści

Wstęp	7
-----------------	---

Rozdział pierwszy

Szlachta w kręgu rodziny i gospodarstwa – o spokój, trwałość i potęgę rodu	51
---	----

Domowe i rodzinne zacisze – o miłości rodzicielskiej i postrzeganiu „świata zewnętrznego”	52
---	----

Zgiełk gospodarstwa – o podejściu do rodzowego majątku, pieniędzy, zysku i pomysłowości ekonomicznej	71
--	----

Poddani i partnerzy – o dobroci i zdrowym rozsądku	81
--	----

W sąsiedzkim kręgu – o przyjaźni, gościnności i kłótności	117
---	-----

Cień przeszłości i tradycji – o dobrym wychowaniu i naukach	139
---	-----

Blask i blichtr stolicy i zagranicy – o pozytywnych i złych wzorcach edukacji	168
---	-----

Rozdział drugi

Obywatele wobec państwa i w życiu publicznym – o trwanie i dobro Rzeczypospolitej-Ojczyzny	192
---	-----

W kręgu dobrego obywatela – między rodziną a państwem	193
---	-----

W drodze po zaszczyty i urzędy – między służbą Ojczyźnie a prywatą	200
--	-----

W polityce i życiu publicznym – między egoizmem, obojętnością, strachem i odwagą	211
--	-----

W trosce o Ojczyznę – między wolnością osobistą a obowiązkiem wobec państwa	268
---	-----

W kontaktach z sąsiadami-zaborcami – między uległością, pragmatyzmem a miłością Ojczyzny	330
--	-----

Marzenia obywatela o państwie i Ojczyźnie – między imaginacją a rzeczywistością	387
---	-----

Rozdział trzeci

Stan wojskowy w Rzeczypospolitej – szlachcic zarobkujący czy obywatel w służbie Ojczyzny	432
W państwie – o akceptację i szacunek	432
W wojsku – o żołd i rangę	452
W Ojczyźnie – o honor i uznanie	466

Rozdział czwarty

Duchowni w państwie szlacheckim – szlachcic w sutannie i habitach, czyli między Rzeczypospolitą a „niebieską ojczyzną”	479
W kościele i państwie – między bogactwem, ubóstwem a posługą kapłańską	479
W Rzeczypospolitej – między polityką, karierą i Kościołem	494
W kręgu obowiązków – między „niebieską” a ziemską Ojczyzną	520
Zakończenie	540
Bibliografia	550
Indeks osobowy	591
Summary	609
Résumé	612

Wstęp

W historiografii polskiej trwale zapisał się pogląd, że Rzeczypospolita upadła co prawda z powodu wad i win jej obywateli, ale stało się to w momencie, w którym zaczęło się jej odrodzenie narodowe¹. Jakkolwiek czyniono różnice w rozumieniu tej tezy, to zawsze jako najistotniejszy element owego odrodzenia pojawiał się obywatel – szlachcic, który dostrzegał konieczność reform zmierzających do podniesienia prestiżu, powagi i siły państwa. W tym też obszarze umieszczano całe spektrum spraw dawniej nierozwiązanych w państwie polskim. W takim kontekście ważne staje się jak najszersze spojrzenie na szlachtę tamtych czasów, które być może pozwoli zrozumieć, co spowodowało zmianę jej nastawienia do państwa i wszelkich pokrewnych kwestii, także społecznych i ideologicznych. Próba przedstawienia lub raczej zbudowania takiego zbiorowego portretu szlachty polskiej czasów stanisławowskich na podstawie pamiętników może być krokiem w tym kierunku. Portret ów zawiera elementy przede wszystkim tworzące wyobrażenia stereotypowego postrzegania szlachty przez pamiętnikarzy, w dalszej kolejności odnosi się również do kwestii charakteru tej grupy, jej mentalności i świadomości, też przecież zmieniających się². To one,

¹ Por. np. T. KORZON: *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*. T. 5. Kraków–Warszawa 1897, s. 168 i nn.; E. ROSTWOROWSKI: *Ostatni król Rzeczypospolitej. Geneza i upadek Konstytucji 3 maja*. Warszawa 1966, s. 220 i nn.; J. PACHOŃSKI: *Legiony Polskie. Prawda i legenda 1794–1807*. T. 1. Warszawa 1969, s. 51; W. SZCZYGIELSKI: *Polskie formacje oświeceniowe czasów stanisławowskich*. W: „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”. Seria 1. T. 48. Łódź 1979, s. 80.

² Por. uwagi o charakterze narodowym: A. WIERZBICKI: *Mit charakterologiczny w historiografii polskiej XIX–XX w.* W: *Historia. Mity. Interpretacje*. Red. A. BARSZCZEWSKA-KRUPA. Łódź 1996, s. 113–124; IDEM: *Spory o polską duszę. Z zagadnień charakterologii narodowej w historiografii polskiej XIX i XX w.* Warszawa 1993, s. 7–13; J. JARON: *Charakter narodowy jako problem naukowy*. W: *Charakter narodowy i religia*. Red. K. WILIŃSKI. Lublin 1997, s. 9–21. O rodzeniu się mitów ich roli i znaczeniu dla przyszłości: W. WRZESIŃSKI: *Polska mitologia polityczna XIX*

także szeroko pojmowane, w zamierzeniu autora mają dopełniać portret szlachty czasów stanisławowskich. W takim ujęciu i przy takim spojrzeniu na szlachtę polską można oczekiwać chociażby częściowej odpowiedzi na pytanie o przyczyny jej odrodzenia w chwili upadku Rzeczypospolitej oraz o wpływ tego faktu na to jej odnowienie.

Przy konstruowaniu portretu szlachty zwracano uwagę głównie na przyjmowane przez nią postawy względem swego rodu oraz powinności wobec niego i równoległe na jej zachowanie w stosunku do Rzeczypospolitej lub, powszechniej, Ojczyzny. Z takiego paralelnie nakreślonego obrazu wyłonią się cechy szlachty albo – inaczej – jej preferencje, którymi kierowała się przy podejmowaniu decyzji, w sytuacji wyboru bądź pojawiającego się jakiegokolwiek dylematu. Wśród nich wskazano te dominujące, jak np. kłótniowość lub pragnienie osiągnięcia stanu spokoju, ale dążono także do pokazania w miarę pełnej hierarchii etyczno-moralnych zasad i – szerzej – systemu wartości, według którego z definicji szlachta starała się postępować w życiu codziennym i politycznym. Na tym tle starano się wskazać i nakreślić etapy „dorastania” współczesnych do podjęcia decyzji o przeprowadzeniu gruntownych reform kraju, a ponadto określić te czynniki, które je determinowały. Szukano tu również odpowiedzi m.in. na pytania – nadal o niebagatelnej wadze dla badaczy parających się dziejami stanisławowskimi – o przyczyny najpierw kryzysu, a potem upadku Rzeczypospolitej. Chociaż wiele spraw jest już jasnych, to nie do końca wiadomo, na ile współcześni byli świadomi niebezpieczeństwa grożącego im i ich państwu. Taka wiedza wszak może zmienić w płaszczyźnie moralnej ogólne oceny zachowań szlachty w pewnych ekstremalnych dla niej sytuacjach. Możliwość przedstawienia tych zagadnień i przynajmniej częściowe ich wyjaśnienie daje proponowane tu całościowe „odmalowanie” portretu szlachcica w jego świecie. Takie ujęcie portretu szlachty dodatkowo w sposób dynamiczny – co jest założeniem autora niniejszej pracy, wynikającym z zastosowania wewnętrznego podziału chronologicznego materiału źródłowego – doda barw i niejako trzeciego wymiaru tworzonemu portretowi. W ten sposób zyskuje on głębszy sens. Obrazuje złożoność spraw, a przede wszystkim wskazuje na momenty istotne, decydujące o zmianach, przełomach w postrzeganiu szlachty i kreśleniu jej portretu. Również ten zabieg posłużył ukazaniu zmian w cechach osobowościowych całej opisywanej zbiorowości szlacheckiej w rozumieniu dawnych praw tych, którzy decydowali o obrazie Rzeczypospolitej. Według takiego schematu wskazane zostaną preferencje, a także okazana w danym momencie i obowiązująca hierarchia wartości,

i XX wieku. W: *Polskie mity polityczne XIX i XX wieku.* Red. W. WRZESIŃSKI. Wrocław 1994, s. 10–12, 14; A.F. GRABSKI: *Historiografia – mitotwórstwo – mitoburstwo.* W: *Historia. Mity...*, s. 29–62; A. WIT LABUDA: *O pojęciu „świadomość narodowa”.* W: *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej.* Red. D. GAWINOWA. Warszawa 1991, s. 44–45; J. TAZBIR: *Świadomość narodowa.* W: *IDEM: Rzeczypospolita i świat. Studia z dziejów kultury XVII wieku.* Wrocław 1971, s. 23–42.

ta, jak można mniemać, w pełni ukaże się w zestawieniu paru płaszczyzn: interes prywatny – państwo; rodzina – powinności obywatelskie; religijność – przyjemności życia doczesnego. Dwa są przy tym najistotniejsze wymiary, w których cechy szlachty Rzeczypospolitej najbardziej się uzewnętrzniały – to życie, nazwijmy je umownie, rodzinno-prywatne oraz publiczne. Trudno je czasami rozdzielać, zresztą i współcześni mieli z tym problemy, szczególnie w płaszczyźnie dotyczącej dziedziny ekonomicznej, w którą wchodziło również państwo. W prezentowanym tekście też nie starano się sztucznie takiego ostrego rozgraniczenia wprowadzać. Natomiast zaproponowana poniżej struktura ukazywania portretu szlachty polskiej czasów stanisławowskich pozwala na wskazanie, gdzie przebiegała granica – ale nie prawna – między poczuciem tego, co moje, a tym, co wspólne, nie tylko w aspekcie materialnym, ale także ideologicznym. To zaś trafnie definiuje, czym było państwo – Rzeczypospolita w hierarchii wartości jej obywatela.

Dysertacja ma układ problemowy. Została podzielona na cztery rozdziały obejmujące wszystkie najważniejsze sfery działalności i aktywności szlachty. Pierwszy rozdział pracy: *Szlachta w kręgu rodziny i gospodarstwa – o spokój, trwałość i potęgę rodu* zarysowuje stosunek szlachcica do rodziny i jej majątku, pokazuje, czym kierował się on przy wyborze żony, a czym przy załatwianiu interesów domowych. Omówione tu zostały także te wartości, które w takim życiu codziennym były dla obywateli najważniejsze, oraz cechy, którymi oni sami się szczylic, i takie, które – najczęściej u innych – ganili. W tym katalogu cech stereotypowych określających polską szlachtę pojawiają się religijność obok rozwiązłości, strach obok odwagi, gościnność i dobroć – również w stosunku do stanów niżej sytuowanych w hierarchii społecznej – obok egoizmu. W założeniu rozdziałów ma pokazać fragment portretu szlachcica w życiu domowym.

Rozdział drugi: *Obywatele wobec państwa – o trwanie i dobro Rzeczypospolitej-Ojczyzny*, najobszerniejszy, przedstawia stereotypowy portret, z wszelkimi dostrzeganymi wadami i zaletami charakteru przeciętnego szlachcica tamtej epoki, biorącego udział w życiu politycznym państwa. Motywem przewodnim tej części są stale pojawiające się dylematy między działaniem na rzecz interesu państwa a realizacją celów prywatnych, partykularnych. Tu wskazano również na stosunek szlachty do króla, zarówno do zakresu władzy „urzędu”, jak i personalnie do Stanisława Augusta, oraz do możliwych elit stanu szlacheckiego i „zakrętów historii”, przez które przeszła w czasach stanisławowskich Rzeczypospolita. W tym miejscu ukazana też niejako została hierarchia wartości, którą kierowali się obywatele w sytuacjach wyboru, czym była dla nich miłość Ojczyzny, czym wolność, w końcu, jakie było – lub raczej jakie miało być – wymarzone państwo bez wad, czy i na ile zmieniło się ich pojmowanie narodu, na ile o przynależności do niego decydowała wspólnota interesów i celów, wspólnota kulturowa, wspólnota językowa. W tych wszystkich kontekstach wspomniani też będą magnaci. O konieczności ich wyróżnienia zdecydowały źródła. Spisując

relacje o przeszłości, szlachta wyodrębnia z narodu szlacheckiego magnaterię, której przypisywała prawie wszystkie swoje złe cechy, co więcej – u magnatów występowały one ze zdwojoną mocą, ma się wręcz wrażenie, że to właśnie one są najistotniejszym wyróżnikiem możnych panów. Pamiętniki pokazują również, że magnateria trwała dlatego tylko – i dlatego tylko podobała się szlachcie – iż nie stała się grupą zamkniętą, ale stosunkowo chętnie wiązała się z rodami średnimi, ambitnymi, więc perspektywa wejścia do magnaterii łagodziła konflikty w całej klasie szlacheckiej³, stąd niejako ciągła tolerancja okazywana niegodnym czasami zachowaniom magnatów. Ta, nieco zmodyfikowana, trafna konstatacja Antoniego Mączaka powinna tłumaczyć wiele wątpliwości w zrozumieniu podstaw przyjmowania bardzo sprzecznych postaw wobec owych elit warstwy szlacheckiej przez im współczesnych – od nienawiści do fascynacji. W charakterystyce tej podgrupy uwidaczniają się przede wszystkim wady przedstawicieli najbogatszej części narodu szlacheckiego, jak i choroby ustroju Rzeczypospolitej, klientelizm anarchizujący życie sejmikowe i trybunały, nepotyzm wprowadzający na najwyższe urzędy w kraju ludzi zupełnie do tego nieprzygotowanych, a promowanych tylko przez wzgląd na pokrewieństwo z osobami wpływowymi w państwie. Towarzyszyło temu gloryfikowanie przeszłości – im była ona dalsza, tym wydawała się bardziej idealna, nawet dawni magnaci, zdarzało się, zasługiwali się Ojczyźnie⁴. Problem zdrady narodowej także dotyczył w dużej mierze magnaterii. To w pewnym momencie bardzo mocno przez współczesnych było akcentowane. Pokazany tu obywatel, myślący o państwie, swej Ojczyźnie, krytykujący postawy magnatów, skonfrontowany został z obcymi, z cudzoziemcami i ich obecnością w życiu politycznym Rzeczypospolitej. Taki zabieg ukazał dwie natury szlachcica – jedną pozytywną, prowadzącą do kreacji „nowego”, lepszego oraz silniejszego zarazem państwa i lepszego obywatela, czerpiącego z wzorców uznawanych przez współczesnych za dobre dla Rzeczypospolitej, oraz drugą – ukazującą słabość charakterów, strachliwość, interesowność, niszczącą państwo polskie, doprowadzającą do rozbiorów i jego upadku. W tym rozdziale pokazane również zostały stereotypowe schematy myślowe przejawiające się w wypowiedziach obywateli odnośnie do przyczyn powstawania negatywnych zjawisk społeczno-politycznych widocznych w kraju, których konsekwencją, w mniemaniu współczesnych, był upadek państwa, a przyczyną – obce, złe wpływy. Poruszono tu także problem skłonności współczesnych – aż nadto jaskrawo wyłania się on z relacji pamiętnikarskich – do posługiwania się dwoma sprzecznymi, w istocie rzeczy, kryteriami oceny obcych przebywających w Polsce. Uwaga ta dotyczy głównie Rosjan, ale nie tylko. Za dobrych szlachta uznawała tych, którzy byli jej zyczliwi, ci zaś, którzy nie postępowali zgodnie

³ Por. A. MAĆZAK: *Rzeczypospolita. W: Od plemion do Rzeczypospolitej. Naród, państwo, terytorium w dziejach Polski*. Red. A. MAĆZAK. Warszawa 1999, s. 120.

⁴ Podobną skłonność do gloryfikacji przeszłości widać w literaturze pięknej, por. T. KOSTKIEWICZOWA: *Polski wiek światel. Obszar swoistości*. Wrocław 2002, s. 271–272.

z jej wolą, jawili się jako źli. Zazwyczaj dopiero na tym tle pojawiały się wartościowania obcych odnoszące się do ich wpływu na stan Rzeczypospolitej.

Rozdziały kolejne, trzeci i czwarty, rozszerzają i zarazem uzupełniają pole obserwacji, co pozwala uszczegółowić oraz zweryfikować w pewnych fragmentach kreślony portret szlachty czasów stanisławowskich. Ukazują one obywateli Rzeczypospolitej w stosunku do pozostałych sfer otaczającej ich rzeczywistości społeczno-polityczno-ekonomicznej oraz do innych sposobów służenia Ojczyźnie i swym rodowi, ale też dochodzenia do wysokiej rangi i znaczenia w państwie, a przynajmniej gwarantującej byt i odpowiednią pozycję w hierarchii społecznej. Takie ujęcie zdecydowanie poszerza spektrum pojmowania i przedstawiania stereotypowego obrazu szlachty polskiej czasów stanisławowskich, a równocześnie pokazuje szlachtę „zarobkującą” w innych niż „gospodarskie” i „polityczne” *sensu stricto* zawodach.

Zgodnie z tymi założeniami rozdział trzeci: *Stan wojskowy w Rzeczypospolitej – szlachcic zarobkujący czy obywatel w służbie Ojczyzny* odnosi się do tego aspektu życia szlachty. Pokazuje problem pozycji społecznej wojska w ówczesnej hierarchii, a właściwie obywatela – oficera tychże wojsk. Wyłania się z niego stosunek szlachty do wojska i dowódców, rysuje się też cała mapa spraw trudnych w wojsku, z najboleśniejszą, szczególnie dla uboższej części tej warstwy, kwestią awansu. Tutaj zwrócono też uwagę na moment pojawiania się w większej liczbie relacji odnoszących się do armii jako wojska narodowego. Jest to ważny element w odpowiedzi na pytanie, czym ogólnie było wojsko dla narodu szlacheckiego, jak postrzeganie armii zmieniało się i na ile uległ zmianie w tym kontekście portret szlachcica – obywatela odpowiedzialnego za obronę państwa i gospodarza dbającego o własny ród, czy i na ile był on gotów poświęcić go dla Rzeczypospolitej.

W tych istotnych płaszczyznach koryguje portret zbiorowy szlachty również rozdział czwarty: *Duchowni w państwie szlacheckim – szlachcic w sutannie i habicie, czyli między Rzeczypospolitą a „niebieską ojczyzną”*. Ta część rozprawy pokazuje relacje szlachty ze stanem duchownym, z którym obywatele byli silnie powiązani, sami zresztą w dużej mierze go tworzyli. Duchowieństwo, o którym mowa w tym rozdziale, stanowiło właściwie część stanu szlacheckiego, tylko zakonnicy, także ci wywodzący się ze szlachty, zdaje się, byli nieco z niego wyobcowani⁵. Wszelako to, na ile żyli oni sprawami wiary, a na ile pomimo szaty duchownej pozostali szlachtą, będzie przedmiotem rozważań w tym rozdziale, niemniej sformułowanie „ksiądz bardzo świecki”⁶ można, idąc za ocenami pamiętnikarzy, odnieść do sporej części duchownych czasów stani-

⁵ B. KRÓLIKOWSKI: *Wstęp*. W: M. MATUSZEWICZ: *Diariusz życia mego*. Oprac. i wstęp B. KRÓLIKOWSKI. Komentarz Z. ZIELIŃSKA. T. 1. Warszawa 1986, s. 25.

⁶ *Pamiętnik ks. Jana Nepomucena Kossakowskiego, biskupa wileńskiego*. (ur. 1755 + 1808). [Wyd. J. WEYSSENHOFF]. „Biblioteka Warszawska” [dalej: BW] 1895, T. 2 [dalej: J.N. KOSSAKOWSKI], s. 196.

sławowskich. W tym fragmencie pracy przenikają się sprawy ekonomicznych obciążeń ponoszonych na rzecz państwa i kwestie postawy duchownych – szlachty wobec Rzeczypospolitej. Tym samym dopełniają one w tym segmencie tworzony ogólny portret szlachty i potwierdzają istnienie dylematu: interes własny czy dobro Ojczyzny. Jest to w niniejszych rozważaniach ważny wątek, który przewija się przez wszystkie rozdziały rozprawy. Ten z nich odnoszący się do „duchownych” weryfikuje również inny element stereotypu portretu szlachty – religijność i obyczajowość obywateli, silnie akcentowane przez współczesnych. Problem odbioru mód cudzoziemskich, ale też postrzeganie i oceny prawosławia, protestantyzmu oraz ogólnie myśli natury filozoficznej dotyczące zagadnień wiary, hierarchii Kościoła katolickiego i filozofii oświecenia stają się sitem, przez które przechodzą deklarowana religijność i „stary, dobry obyczaj”.

Zrezygnowano w niniejszej pracy z wyodrębnienia – z wyjątkiem wspomnianej magnaterii – podgrup stanu szlacheckiego⁷, stąd niewiele odniesień *stricte* do szlachty drobnej czy szaraczkowej. Jeżeli w materiale źródłowym taka klasyfikacja wystąpiła, w tekście zostało to zaznaczone, jest wszelako takich relacji niewiele i są one najczęściej tylko dopełnieniem problemu opisywanego w danym momencie przez pamiętnikarza, co widać najczęściej przy kwestii klientelizmu. W gruncie rzeczy w podobny sposób potraktowano odniesienia do magnaterii, w tym przypadku jednak – zważywszy na większe polityczne znaczenie możnych panów, co również zyskuje odbicie w materiale źródłowym – poświęcono jej więcej miejsca, szczególnie w rozdziale drugim, gdzie szlachta wskazuje na słabości, ale też na przyczyny złego stanu Rzeczypospolitej. Generalnie tworzony portret szlachcica zostaje „uśredniony”, większość cech można przypisać całemu narodowi szlacheckiemu, tak więc cechy „ekstremalne” widoczne u magnatów lub najuboższych „braci” traktowane są z dystansem, co najwyżej w tekście pojawiają się jako przykłady zachowań czy sytuacji nienaturalnych dla „uśrednionej” szlachty, nie będą jednak tworzywem podstawowym konstrukcji obrazu. Nie czyniono też rozróżnień w kwestii: szlachta litewska czy koronna – traktowano szlachtę jako całość, jako stan rządzący w Rzeczypospolitej, rysujące się zaś różnice w badanych płaszczyznach zostaną tylko zasygnalizowane⁸. Również bez uwzględniania różnic znaczeniowych używano w tekście

⁷ Takie zróżnicowanie, jakie proponują np.: T. ŁEPKOWSKI: *Polska – narodziny nowoczesnego narodu 1764–1870*. Warszawa 1967, s. 139; A. ZAJĄCZKOWSKI: *Szlachta polska. Kultura i struktura*. Warszawa 1993, s. 32; B. LEŚNODORSKI: *Dzieło Sejmu Czeroletniego*. Wrocław 1951, s. 18, jest praktycznie niemożliwe do uwzględnienia w niniejszej pracy.

⁸ Nie przeczy to w żaden sposób tezie o istniejących różnicach, trudno jednak w pamiętnikach odnaleźć jednoznacznie brzmiące zapisy wskazujące, że mowa akurat o szlachcicu polskim czy litewskim, generalnie brak takiego rozróżnienia w badanym materiale źródłowym, co nie znaczy, że szczególnie kwestie polityczno-państwowe związane z funkcjonującym w Rzeczypospolitej ustrojem ich nie powodowały. Por. np. J. MALEC: *Próby ściślejszego zespolenia Litwy z Koroną w latach 1764–1786*. W: „Lituano-Slavica Posnaniensia”. T. 2. Poznań 1987, s. 182; IDEM: *Walka szlachty litewskiej o zachowanie III Statutu w drugiej połowie XVIII wieku*. „Czasopismo Prawno-

jako bliskoznaczných pojęć: „warstwa”, „grupa”, „zbiorowość”⁹. Rozdziały pracy są nieproporcjonalne i dość obszerne, zdecydował o tym materiał – źródła, ich bogactwo, zarówno wskazywanych przez nie jako istotne wątków składających się na obraz narodu szlacheckiego, jak i w ogóle obszerność tego korpusu źródeł, a przy tym chęć zachowania ciągłości narracji. Aby jednak struktura pracy była bardziej przejrzysta, każdy rozdział podzielono na podrozdziały sygnalizujące zmianę omawianych elementów opisujących tworzony portret szlachcica.

Taki zaproponowany schemat przedstawiania portretu szlachty Rzeczypospolitej czasów panowania Stanisława Augusta, obejmujących ponad 30 lat, a *de facto* więcej, wszak „śmierć szlachcica stanisławowskiego” nie nastąpiła w 1795 roku¹⁰, najwięcej przekazów pamiętnikarskich odnoszących się do czasów stanisławowskich powstało dopiero po tym momencie, byłyby jednak statyczny i przez to w dużym stopniu niepełny, a wyniki przedstawianych tu obserwacji – co najmniej uproszczone. Zmienia ów stan rzeczy uwzględnienie czasu „wypowiadania” sądów przez współczesnych na temat kwestii poruszanych w pracy. Taki zabieg w pełni ukazuje, jak silne było przywiązanie obywateli do pewnych złych nawyków i do źle rozumianych zasad wolności szlacheckich, ale też odzwierciedla przywiązanie do tego, co mieściło się w pojęciu „tradycja”, jak odczytywano jego zawartość i jak się ona zmieniała, a co za tym idzie – gdzie mogły tkwić inspiracje poprawy wizerunku tworzonego portretu szlachty. Zmieniało się także w tym czasie – od pierwszych chronologicznie powstałych zapisów pamiętnikarskich opisujących szlachtę stanisławowską (1765–1767) do ostatnich (połowa XIX wieku) – pojęcie narodu. Nie była to już tylko szlachta. Wyraźnie baza społeczna narodu została rozszerzona. Również wyróżniające go cechy współcześni inaczej definiowali. Modyfikuje to kształt tworzonego portretu, choć podmiot portretowany formalnie pozostaje ten sam. Na takie ujęcie dynamiczne pozwala odpowiedni podział pamiętników, będących podstawą źródłową pracy.

Jako kryterium ich rozgraniczenia przyjęto epokę spisywania – powstawania relacji pamiętnikarskiej, przynależność do niej autora bądź czas jego urodzenia, co uwzględnia różnice pokoleniowe, te zaś wyrażają się w odmiennym podejściu do wielu opisywanych zjawisk. Taki zabieg daje możliwość ukazania zmian w rysowanym portrecie obywatela szlachcica, a także wskazuje na chwile decy-

-Historyczne” [dalej: CPH] 1992, T. 44, z. 1–2, s. 67; J. MICHALSKI: *Zagadnienie unii polsko-litewskiej w czasach panowania Stanisława Augusta*. W: IDEM: *Studia historyczne z XVIII i XIX wieku*. T. 1. Warszawa 2007, s. 44 i nn. Por. też z interesującego, innego punktu widzenia, E. BEM-WIŚNIEWSKA: *Funkcjonowanie nazwy Polska w języku czasów nowożytnych (1530–1795)*. Warszawa 1998, s. 143 i nn.

⁹ Por. D. BĄKOWSKI-KOIS: *Historia mentalności epoki nowożytnej. Jeszcze o problemach „Historyka”* 2001, T. 31, s. 93–94, 97–99.

¹⁰ Por. R. PRZYBYLSKI: *Klasycyzm czyli prawdziwy koniec Królestwa Polskiego*. Warszawa 1983, s. 5.

dujące o zmianach w patrzeniu na rzeczywistość, w jakiej przyszło żyć obywatelom Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII wieku, co oczywiście pociągało za sobą zmiany portretu szlachcica. Proponowany tu chronologiczny podział materiału pamiętnikarskiego zasada się więc także na wydarzeniach historycznych odnoszących się do dziejów Rzeczypospolitej. Najistotniejszym z nich była likwidacja państwowości polskiej, pozostałe istotne w dziejach daty posłużyły już jednak tylko do określania poszczególnych elementów portretu szlachty, konstruowanego m.in. na podstawie opinii jego i jego najbliższego środowiska o danym zdarzeniu, np. o pierwszym rozbiorze. Podział taki zgodny jest z teoretycznymi postulowanymi zasadami wyodrębniania zamkniętych zbiorowości¹¹. Za datę przełomową, która nie wymaga głębszych uzasadnień, przyjęto więc symbolicznie rok 1795, rok upadku Rzeczypospolitej. Nie ulega wątpliwości, iż to wydarzenie generalnie zmieniło obraz stanu szlacheckiego w mniemaniu jego przedstawicieli i jego samoocenę. Jakkolwiek różne były reakcje obywateli na upadek państwa, to stwierdzić można, że wywarł on piętno na współczesnych¹². Moment ten został bardzo wyraźnie wyeksponowany w pamiętnikach. Owszem, w pewnych kwestiach, szczególnie tych związanych z próbami reform państwa, rok 1795 nie jest tak wyrazisty, niemniej postanowiono w tekście tej cezury nie zmieniać, co najwyżej sygnalizować, że zmiany współczesnych na postrzeganie konkretnych problemów następowały w innym momencie. Z pewnością takim czasem był okres trwania Sejmu Wielkiego (1788–1792), kiedy to faktycznie w pewnych płaszczyznach życia społeczno-politycznego doszło do istotnej zmiany preferowanego systemu wartości.

Pierwszą grupę wydzieloną pamiętników stanowią relacje spisywane do momentu upadku Rzeczypospolitej, czyli do 1795 roku. Drugą grupę tworzą wspomnienia osób, działających w różnych sferach życia codziennego po upadku państwa, ale czynnych także politycznie i już dorosłych w czasach stanisławowskich, wszelako piszących o nich po tej dacie granicznej 1795 roku. Do trzeciej grupy należą opisy „przeszłości” ludzi urodzonych między 1780 a 1795 rokiem. Ci autorzy, niekiedy jedynie mgliście pamiętający rzeczywistość epoki stanisławowskiej, czasem zaś w ogóle jej nie kojarzący, swe refleksje o upadłej Ojczyźnie i wszystkim, co z nią wiązali, opierali właściwie przede wszystkim na ustnych przekazach rodzinnych uświęconych rodową tradycją. Proponowane w tej ostatniej grupie kryterium urodzenia (lata 1780–1795) z jednej strony wią-

¹¹ Por. S. NOWAK: *Metodologia badań społecznych*. Warszawa 1985, s. 100 i nn.

¹² Por. R. PRZYBYLSKI: *Krzemieniec, opowieść o rozsądku zwyciężonych*. Warszawa 2003, s. 7–8; M. NALEPA: *Takie życie dziś nasze, gdy Polska ustaje... Pisarze stanisławowscy a upadek Rzeczypospolitej*. Wrocław 2002, s. 5–8; J. ZIOMEK: *Epoki i formacje w dziejach literatury polskiej*. „Pamiętnik Literacki” [dalej: PL] 1986, z. 4, s. 34; P. ŻBIKOWSKI: *...Bolem śmiertelnym ściśnione mam serce... Rozpacz oświeconych. U źródeł przełomu w poezji polskiej w latach 1793–1805*. Wrocław 1998, s. 7–9, 49, 161 i nn.; T. KIZWALTER: *Kryzys Oświecenia a początki konserwatyizmu polskiego*. Warszawa 1987, s. 11.

że tych autorów w sposób formalny z czasami stanisławowskimi, z drugiej, teoretycznie przynajmniej, daje im podstawy do wypowiedzania się o tych czasach, na co zresztą niekiedy zwracali uwagę sami pamiętnikarze zaliczeni do tej grupy¹³. Pierwsza przyjęta tu data – 1780 rok – może być dyskusyjna, niemniej uznano, że wyklucza ona czynny udział tych osób, ze względu na ich młody wiek, w życiu publicznym kraju do 1795 roku¹⁴, prezentują one jednak obraz przeszłości przedstawiony im przez starszych, ale „przekomponowany” przez czasy, w których pisały wspomnienia. Nakłada się tu zatem kolejny filtr na portretowaną szlachtę czasów stanisławowskich. To wszak młodość zazwyczaj w pięknych kolorach jest opisywana, „tam rzeki płyną mlekiem i miodem”¹⁵. Przedstawiony podział wydaje się uzasadniony, biorąc pod uwagę – choć nie ściśle – także kwestie pokoleniowe oraz, ogólnie rzecz ujmując, różnice w podejściu pamiętnikarzy z określonych grup do opisywanej rzeczywistości związanej z dziejami Rzeczypospolitej. Przy takim ujęciu, a zarazem rozgraniczeniu źródeł pamiętnikarskich analizie podlega około 300 relacji. Wszystkie one mieszczą się również w „opisowej” definicji pojęcia „pamiętnik”, zamieszczonej w *Słowniku literatury polskiego Oświecenia*¹⁶. Wydzielone według wskazanych założeń trzy grupy wspomnień są na tyle obszerne, że pozwalają na dokonywanie porównań, co więcej – można je uznać liczbowo za proporcjonalne. Konstatacja taka tym bardziej jest więc uprawomocniona, gdy weźmiemy pod uwagę nierównomierną chęć szlachty do spisywania swych wynurzeń w postaci pamiętników w poszczególnych okresach. W pierwszym z tu wydzielonych na wstrzemięźliwość w spisywaniu odrębnych relacji wpływał fakt odnotowywania ważnych dla piszącego zdarzeń w „sylwach”¹⁷, ale także ograniczona skłonność do pewnego rodzaju ekshibicjonizmu bądź realizacji zamysłu pouczenia – nie-

¹³ Przekonywali o swej genialnej pamięci, twierdzili, że już jako dwu-, trzy-, czterolatki wszystko pamiętali, chodziło im przy tych deklaracjach o to, by dowieść, iż pamiętali czasy stanisławowskie. Por. *Pamiętniki z życia Ewy Felińskiej, autorki wspomnień z podróży do Syberyi pobytu w Berezowie i w Saratowie*. T. 1. Wilno 1856 [dalej: FELIŃSKA], s. 35–36; *Pamiętniki Szymona Konopackiego z przedmową J.A. Święcickiego*. Warszawa [1899] [dalej: KONOPACKI 1], s. 10; *Moja druga młodość z niewydanych pamiętników Szymona Konopackiego b. Prezesa Izby Cywilnej Wołyńskiej i Marszałka powiatu zasławskiego (1816–1826)*. T. 1. Warszawa [1899] [dalej: KONOPACKI 2], s. 83; Biblioteka Narodowa w Warszawie [dalej: BN], rkps 6733, k. 5, *Pamiętnik Ludwika Morstina* [dalej: MORSTIN rkps]; S. SZUMSKI: *W walkach i więzieniach. Pamiętniki z lat 1812–1848*. Wyd. H. MOŚCICKI. Wilno 1931 [dalej: SZUMSKI], s. 2.

¹⁴ A. CIEŃSKI, w swojej propozycji periodyzacji, jakkolwiek zakłada istotność roku 1795, patrzy na problem bardziej z literackiego punktu widzenia. Por. A. CIEŃSKI: *Pamiętnikarstwo polskie XVIII wieku*. Wrocław 1981, s. 24–25.

¹⁵ [J. BARSZCZEWSKI]: *Wspomnienia z odwiedzin stron rodzinnych*. „Rocznik Literacki” [dalej: RL] 1844 [dalej: BARSZCZEWSKI 2], s. 139.

¹⁶ A. CIEŃSKI: *Pamiętniki*. W: *Słownik literatury polskiego Oświecenia*. Red. T. KOSTKIEWICZOWA. Wrocław 1977, s. 456–457.

¹⁷ Por. szerzej o znaczeniu i funkcjach „sylw”, ale także o sposobie ich wykorzystywania: S. ROSZAK: *Archiwa sarmackiej pamięci. Funkcje i znaczenie rękopiśmiennych ksiąg silva rerum w kulturze Rzeczypospolitej XVIII wieku*. Toruń 2004, s. 159 i nn.

kiedy w propagandowym wymiarze – swych bliskich. Sądzić wypada, że i pierwsza, i druga skłonność piszących wynikała z ich prostoliniowości oraz szczerości. Na pisanie pamiętników moda przyszła już po upadku Rzeczypospolitej. To wyjaśnia większą ich liczbę w grupie drugiej i trzeciej. W przypadku tej ostatniej w statystykach liczba zaniżona wynika z przyjętego ograniczenia urodzenia – wszelako liczbę relacji osób urodzonych po 1795 roku, a odnoszących się do czasów stanisławowskich możemy szacować na co najmniej 150.

Z pewnością przyjęte kryteria podziału nie są doskonałe, być może istotniejszy dla rozgraniczenia pamiętników, szczególnie drugiej i trzeciej grupy, byłby moment spisania relacji, nie zaś „trzymanie się” daty urodzenia autora i „epoki” powstania przekazu – przed czy po 1795 roku. Przecież bardzo duży wpływ na ukazywany obraz przeszłości miał w ogóle okres spisywania wspomnień czy snucia „opowieści o dawnych czasach”. Niestety, najczęściej momentu tego nie sposób ustalić, co najwyżej można go określić wyłącznie w bardzo dużym przybliżeniu, niekiedy też sam proces „tworzenia” relacji trwał kilkanaście lat. Te problemy nie dają podstaw do szerszego zastosowania takiego mechanizmu podziału. Teoretycznie tylko stwierdzić należy, że rozszerzałby on gamę możliwości interpretacyjnych treści omawianych pamiętników, ale także wymuszałby – kwestia przedziałów chronologicznych, według których łączono by materiał – bardziej szczegółowe rozgraniczenie wyodrębnionych powyżej grup pamiętników, drugiej i trzeciej, a to jest mało zasadne, „rozproszyłoby” bowiem materiał źródłowy, który musiałby się znaleźć w kolejnych kreowanych grupach, a na obszerności, „masowości” źródeł typu pamiętnikarskiego opiera się w gruncie rzeczy koncepcja pracy. Teoretycznie bardziej poprawny niż proponowany – z punktu widzenia metodologicznego¹⁸ – byłby w odniesieniu do pamiętników nawiązujących do czasów panowania ostatniego króla Rzeczypospolitej ich podział niejako klasyczny, uszeregowany według pokoleń, odpowiednio do których należą ich twórcy, dodatkowo skorelowany w miarę możliwości z istotnymi przełomami w dziejach Rzeczypospolitej drugiej połowy XVIII wieku. Wariantów rozwiązań tej kwestii jest wiele. Modeli takich, logicznie uzasadnionych, można stworzyć parę. Wydaje się, że najbardziej sensowny – z punktu widzenia merytorycznego – powstanie przy konsekwentnym przyjęciu różnicy pokoleniowej 20–25 lat. W takim ujęciu pierwszą grupę notujących swe wspomnienia stanowiliby autorzy urodzeni do 1725 roku, czyli żyjący i często wychowani już w czasach saskich, ale też mogący znać jeszcze poprzednią epokę Jana III Sobieskiego, do drugiej grupy należeliby pamiętnikarze urodzeni przed 1750 ro-

¹⁸ Podobny podział, bez wskazywania na kontekst historyczny, spotykamy w E. ALEKSANDROWSKA: *Geografia środowiska pisarskiego*. W: *Problemy literatury polskiej okresu oświecenia*. Seria 2. Red. Z. GOLIŃSKI. Wrocław 1977, s. 219 i nn. Odnosi on się w ogóle do literatury (prekursorzy ur. do 1709 roku; inicjatorzy ur. 1710–1729; twórcy ur. 1730–1749; działacze ur. 1750–1769; kontynuatorzy ur. 1770–1789; epigoni ur. 1790–1806). Por. też E. ALEKSANDROWSKA: *Pisarze – generacje i rodowód społeczny*. W: *Słownik literatury...*, s. 471 i nn.

kiem, związani z okresem panowania Wettinów, ale też tworzący już pokolenie Stanisława Augusta, trzecią zaś grupę stanowiliby autorzy urodzeni w latach 1751–1764 (1770), czyli pokolenie, dla którego elekcja Stanisława Augusta mogła być co najwyżej pierwszym doświadczeniem politycznym, niemniej jego dojrzewanie przypadało na czas starć ideologicznych zmierzających generalnie do naprawy państwa, kiedy jaskrawo ujawniły się wady i słabości ogólnie pojmowanego narodu szlacheckiego. Te doświadczenia mogły wpływać na zmianę treści zapisów, zmianę podejścia do oceny dokonań państwa, jego władców i jego elit. Generalnie byłiby to pamiętnikarze przynależący już do czasów oświecenia. Kolejną wydzieloną grupę stanowić by mogli autorzy relacji pamiętnikarskich urodzeni między 1764 (1770) a 1790 rokiem – jak wynika z przeglądu życiorysów pamiętnikarzy, byłaby to grupa najliczniejsza, jeżeli chodzi o osoby piszące wspomnienia po 1795 roku. Można by ich także zakwalifikować do formacji oświeceniowej, a przynajmniej wychowanej w tym duchu, co, jak wynika z badań, miało ewidentny wpływ na postrzeganie przeszłości w duchu patriotycznym, propaństwowym, a co odzwierciedlało się pochwałą działań naprawczych Rzeczypospolitej, łącznie z Konstytucją 3 maja, w tym kierunku zmierzającą, oraz krytyką – choć nie tak jednoznaczną, jak pochwały reformy – pomysłów o charakterze republikańskim. Dla tej zbiorowości, a także dla tej tworzącej grupę trzecią upadek Rzeczypospolitej i jego następstwa miały bardzo duże znaczenie. Te doświadczenia odcisnęły swe piętno na ich relacjach, krytycyzm wobec szeroko pojętej przeszłości jest w nich daleko posunięty. W takim układzie piątą grupą byłiby pamiętnikarze urodzeni po 1790 roku. Ewentualnie można by tę grupę uznać za tożsamą z trzecią wcześniej omówionego, preferowanego w niniejszej pracy podziału. Dla autorów wspomnień tu kwalifikowanych podstawą relacji o czasach stanisławowskich byłby przekaz członków ich rodzin czy najbliższych o dawnych wydarzeniach, najogólniej mówiąc – tradycja rodzinna leżała u podstaw konstrukcji tworzonych przez nich relacji pamiętnikarskich. Taki podział, jakkolwiek przejrzysty, klarowny, jak zaznaczono, ma jednak parę wad, a mianowicie relacje pamiętnikarskie wyznaczonym przedziałom zupełnie nie odpowiadają ilością, a także długością zapisów, trudno – odnośnie do pierwszych dwóch grup – kilkanaście relacji traktować jako podstawę do porównania z co najmniej kilkudziesięcioma przekazami, którymi dysponujemy dla każdej z kolejnych grup. Ponadto różnice w podejściu do konkretnych zagadnień w pierwszych trzech grupach są mało wyraziste. Widać, co prawda, inne nastawienie do badanej kwestii osób zakorzenionych w czasach saskich, ale są to relacje jednostkowe, natomiast później stały się one zdecydowanie bardziej jednorodne i to do tego stopnia, że trudno uchwycić zmiany, dopiero upadek państwa je w pełni uwidocznili i uwypuklili różnice w postrzeganiu przeszłości. Ta argumentacja przemawia za przyjęciem wariantu podziału opartego na cezurze roku 1795, tym bardziej że częściowo pokrywa się on ze zmianami formacji intelektualno-świadomościowymi wynikającymi

z ogólnych wpływów oświecenia, choć oczywiście nie do końca. Przyjęcie cezury 1795 roku ukazuje także wagę wydarzeń w zmianie nastawienia do przeszłości i ich wpływ na zmianę zachodzącą w świadomości obywateli. Trafnie zauważył anonimowy wydawca dzienniczka Ludwika Gutakowskiego: „Uderza nas [...] jedna bodaj charakterystyczna cecha ludzi XVIII wieku: oto dziwna drobiazgowość, zamiłowanie do drobnostek w życiu, w sztuce, dopóki wypadki i olbrzymie przewroty nie dźwignęły dobrowolnie malejącego społeczeństwa i nie przeniosły go na szerszą arenę”¹⁹.

Przeżycie roku 1795 – upadku Rzeczypospolitej – sprawiło rewolucyjne zmiany w umysłach współczesnych, co widać doskonale w pamiętnikach. Po upadku Rzeczypospolitej jak zauważył Julian Bartoszewicz, „zmałyły się wyobrażenia, bo religia przeszłości znikła”. Sprawili to nasi przodkowie przez niezrząd, liberum veto, konfederacje, „upadek światła w narodzie [...]. Szukaliśmy winnego, bo nam winnego koniecznie potrzeba było”. Zdawało się, że dobrze robi ten, co „przeszłością pomiata”. Te głosy pojawiały się przede wszystkim wśród tych, którzy pamiętali Sejm Czteroletni²⁰. J. Bartoszewicz ocenia jednak: „Ale przebrali miarękę”. Nie precyzuje, dlaczego, można się wszelako domyślać, iż chodzi o dydaktyzm ich przekazów, a przez to odpowiednie „koloryzowanie przeszłości”²¹. Warto w ogóle szerzej zwrócić uwagę na znaczenie „dat przełomowych” w dziejach państwa polskiego, bardzo często to właśnie one skłaniały współczesnych do spisywania wspomnień. Tak było z konfederacją barską, Sejmem Wielkim, wojną polsko-rosyjską 1792 roku, insurekcją kościuszkowską. To właśnie tym wydarzeniom poświęcano najwięcej miejsca i na ich kanwie czyniono „retrospekcyjne podróże” do innych zdarzeń i spraw z czasów Rzeczypospolitej stanisławowskiej. Podobną postawę przejawiali autorzy pamiętników odnoszących się już także do XIX wieku. To istotna uwaga w kwestii dokonywania podziałów lub wydzielania badanych grup pamiętnikarzy i ich dzieł dla czasów późniejszych. Kolejnym przełomowym zdarzeniem dla państwa czy narodu polskiego, ale również takim, które wyraźnie odcisnęło piętno na sposobie postrzegania przeszłości przez pamiętnikarzy, była klęska roku 1812 i upadek Księstwa Warszawskiego, następnymi zaś o takim znaczeniu – przegrana powstania listopadowego i styczniowego. Nierzadko właśnie te zdarzenia skłaniały do przelania na papier własnych doświadczeń i przeżyć, choć zazwyczaj następowało to nie zaraz, ale po jakimś czasie, potrzebnym, by otrząsnąć się

¹⁹ Z *dzienniczka Ludwika Szymona Gutakowskiego. Prezesa Senatu za czasów Księstwa Warszawskiego*. „Przegląd Polski” [dalej: PP] 1884, T. 1–2 [dalej: GUTAKOWSKI], T. 1, s. 580.

²⁰ [J. BARTOSZEWICZ]: *Przedmowa wydawcy*. W: *Urywek wspomnień Józefa Rulikowskiego. Wydany z obszerniejszego rękopisu (1731–92)*. [Wyd. J. BARTOSZEWICZ]. Warszawa 1862, s. 4–5.

²¹ [J. BARTOSZEWICZ]: *Przedmowa wydawcy...*, s. 5. Por. też o kwestii dyskusyjnie J. PROKOP: *Universum polskie. Literatura. Wyobrażenia zbiorowa. Mity polityczne*. Kraków 1993, s. 6–9.

z przeżytych klęsk²². Jednocześnie każde z tych wydarzeń spychało niejako w cień wcześniejsze. To, jak się zdaje, naturalne zjawisko rzutowało na treść przekazów pamiętnikarskich pomieszczonych przede wszystkim w grupie trzeciej proponowanego tu podziału literatury pamiętnikarskiej odnoszącej się do czasów stanisławowskich. Sądzić także można, że w miarę upływu czasu rosła liczba relacji, w których autorzy ukazywali zdarzenia z przeszłości w pozytywnym dla siebie świetle, aby wpływać na oceny innych. Tworzyła się w ten sposób swoista „publicystyka pamiętnikarska”²³. Autorzy kolejnych wydawanych pamiętników, wspomnień prowadzili „dyskusję” z poprzednikami²⁴, a niekiedy również z twórcami opracowań o charakterze naukowym²⁵. To zjawisko dotyczy jednak głównie wydarzeń XIX wieku. W odniesieniu do czasów stanisławowskich stanowi tylko pewien margines. Materiał pamiętnikarski ukazujący

²² Por. o problemie wpływu klęsk na twórczość M. NALEPA: *Takie życie dziś nasze...*, s. 5 i nn. Por. też IDEM: *Rozpacz i próby jej przewyciężenia w poezji poroźbiorowej (1793–1806)*. Rzeszów 2003, 43 i nn.

²³ Por. S. KIENIEWICZ: *Materiały pamiętnikarskie w moim warsztacie badawczym*. „Pamiętnikarstwo Polskie” [dalej: Pam.P.] 1971, z. 2, s. 29.

²⁴ Por. np. [J. PAWLIKOWSKI]: *Pamiętnik o przygotowaniach do insurekcji Kościuszkowskiej*. Wyd. L[ucjan] S[iemieński?]. PP 1876, T. 3 [dalej: PAWLIKOWSKI], s. 67, gdzie autor wyśmiewał się z przekazu pamiętnikarskiego J. Gąsianowskiego i podawanych przez niego nieprawd, szczególnie zaś z jego niby podróży w czasie, kiedy jeździł „po dworach i tam [miał] łapać na lep demokratycznych teorii zwolenników powstania”. Do takiej krytycznej polemiki pobudzał też J.U. Niemcewicz. Ganił go A. Trębicki i uważał za „dworaka-poetę”. A. TRĘBICKI: *O rewolucji roku 1794*. W: IDEM: *Opisanie sejmu ekstraordynaryjnego podziałowego roku 1793 w Grodnie. O rewolucji roku 1794*. Oprac. i wstęp J. KOWECKI. Warszawa 1967 [dalej: TRĘBICKI 2], s. 212. Dla młodszego F. Gajewskiego, *Pamiętniki Franciszka z Błociszewa Gajewskiego pułkownika wojsk polskich (1802–1831)*. Do druku przysposobione przez S. KARWOWSKIEGO. T. 1. Poznań [1915] [dalej: GAJEWSKI], s. 28. J.U. Niemcewicz to „bard i męczennik polski”, już bez takich emocji wspominał go J. ZAŁUSKI: *Wspomnienia*. Wstęp i opracowanie A. POLARCZYKOWA. Kraków 1976 [dalej: ZAŁUSKI 2], s. 25. Pamiętnikiem budzącym jeszcze większe emocje współczesnych był przekaz J.D. Ochockiego, zdaniem A. Pauszy autor ten „ciągle tnie baki”, a co gorsza, niesłusznie, w złym świetle przedstawia zasłużonych obywateli, *Antoni Pausza*. W: *Wspomnienia lat minionych Eu-go Heleniusza*. T. 1. Kraków 1876 [dalej: PAUSZA], s. 286, 275, J. Rulikowski zaś uważał J.D. Ochockiego za „echo kosmopolitycznej stolicy”, *Urywek wspomnień Józefa Rulikowskiego wydany z obszerniejszego rękopisu (1731–92 r.)* [Wyd. J. BARTOSZEWICZ]. Warszawa 1862 [dalej: RULIKOWSKI], s. 20. Również niekiedy pojawiające się wśród współczesnych opinie o danej osobie to powód, dla którego wywołany chwycił za pióro, *Pamiętniki Michała Ogińskiego o Polsce i Polakach od r. 1788 aż do końca r. 1815*. T. 1. Poznań 1870, Do czytelnika [dalej: M. OGIŃSKI], s. III–VI. M. Ogiński w owym wstępie zaznaczał, że do pisania pamiętnika m.in. skłoniły go publikowane „bezsensowne co do mojej osoby” sądy.

²⁵ Por. ZAŁUSKI 2, s. 222–223; A. NIEGOLEWSKI: *Les Polonais à Somo-Sierra en 1808, en Espagne*. Paris 1854 [dalej: NIEGOLEWSKI], s. 5–7; W. CHRZANOWSKI: *Quelques considérations sur la Campagne de 1812 par le Lieutenant Général Chrzanowski*. Paris 1857, s. 1–2, wszyscy oni „napoleończycy” polemizowali głównie z francuskimi autorami historii kampanii 1812 roku czy szerzej cesarstwa napoleońskiego, m.in. krytykowano A. Thiersa, Ph. Ségura i G. Gourgauda. Maniera, ta jakkolwiek zrozumiała, współczesnych skłaniała jednak niekiedy do deklaracji spisującego wspomnienia, że nie będzie sięgał po żadną literaturę i opiszę tylko to, co pamięta; por. *Pamiętniki Fryderyka hr. Skarbka*. BW 1876, T. 1 [dalej: SKARBEK], s. 181.

czasu stanisławowskie podzielony w proponowany sposób daje historykowi jeszcze jedną istotną możliwość, a mianowicie pozwala badać opiniotwórczą rolę pamiętników oraz, szerzej, wskazuje na znaczenie przeszłości dla współczesnych, którym przyszło się zetknąć z przekazami traktującymi o okresie stanisławowskim. Ta uwaga odnosi się wszak już do dziejów XIX wieku²⁶, kiedy masowo zaczęto wydawać relacje o charakterze pamiętników, do tego czasu bowiem ich obieg był niewielki – najczęściej leżały w szafach mieszczących archiwa domowe. W XVIII wieku drukiem ukazało się raptem kilka pamiętników i diariuszy podróży.

Przyjęty w tym opracowaniu podział pamiętników na trzy grupy został zastosowany do każdego rozdziału niniejszej pracy. W zależności jednak od traktowanej materii różnie przedstawiano poszczególne zagadnienia, nie zawsze zachowywano taki prosty układ następstwa, niekiedy łączono relacje, jeżeli różnice w podejściu do tematu były niewielkie, czasami łączono grupy zagadnień w jeden blok, gdy pamiętnikarze ich nie rozróżniali. Taki sposób prezentacji i analizy źródeł zarówno pod kątem przedstawianego tematu, jak i w częściach dotyczących poszczególnych elementów tworzonego stereotypowego portretu szlachty dodatkowo pozwala szerzej spojrzeć na zmiany zachodzące przynajmniej w świadomości elit szlacheckich²⁷.

Szerokie pojęcie „pamiętniki” obejmuje zasadniczo pamiętniki klasyczne, wspomnienia, dzienniki, diariusze podróży czy też diariusze innych zdarzeń, kroniki bądź krótkie historie dziejów Polski pisane przez współczesnych, zawierające wątki ocen zdarzeń, których autorzy często bywali świadkami, toteż w tych miejscach zapisy mają wyraźnie charakter pamiętnikarski. Jakkolwiek owe gatunki pod względem literackim i „etymologicznie” historycznym różnią się, to w niniejszej pracy zostały potraktowane całościowo jako jeden zwarty korpus źródeł. Na takie ich ujęcie pozwala przyjęta definicja pamiętników sformułowana przez Andrzeja Cieńskiego²⁸. Przyjmuje się z punktu widzenia metodologicznego podział pamiętników na dwie zasadnicze grupy: pamiętniki klasyczne, tzn. traktowane tak zarówno przez twórcę, jak i przez odbiorcę, pisane z perspektywy dłuższego lub krótszego czasu, oraz dzienniki, charakteryzujące się brakiem dystansu czasowego, tworzone „na gorąco”²⁹, niemniej również

²⁶ Por. o funkcji pamiętników J. KOZAKIEWICZ: *Pamiętniki jako źródło oraz ich funkcja w procesie kształtowania świadomości społecznej*. „Historyka” 1982, T. 12, s. 131 i nn.

²⁷ Takie działanie, zakładając, że „wyobrażenie o dziedziczeniu podlegającej badaniu” przez historyka ciągle się zmienia, w tym kontekście, umożliwia „dynamiczne” patrzeć na źródła pamiętnikarskie, co może poszerzyć horyzonty postrzegania przeszłości. Por. J. POMORSKI: *O klasycznym i teoretycznym pojmowaniu przedmiotu poznania historycznego*. „Historyka” 1983, T. 13, s. 106.

²⁸ A. CIEŃSKI: *Pamiętniki...*, s. 456–457.

²⁹ Por. J. KOZAKIEWICZ: *Pamiętniki...*, s. 127. Por. też rozważania teoretyczne J. TRZYNDŁOWSKI: *Struktura relacji pamiętnikarskiej*. W: *Księga pamiątkowa ku czci Stanisława Pigonia*. Kraków 1962, s. 278 i nn.; A. CIEŃSKI: *Z dziejów pamiętników w Polsce*. Opole 2002, s. 13 i nn.;

i w tych ostatnich, zakładając chociażby możliwość dokonywania poprawek przez ich autorów w późniejszym czasie, czas ów wydłuża się. Do tak skonstruowanej definicji „dzienników” pasują również wszelkiego rodzaju diariusze i kroniki. Po części w obu zaś grupach „dzienników” i „pamiętników” umieścić można wspomnienia oraz różnego rodzaju „historie dziejów”. Przy podejmowanym temacie nie ma również znaczenia – co jest istotne w rozważaniach teoretycznych bądź mających na celu ustalenie wiarygodność źródła – czy relację sporządziła osoba biorąca bezpośrednio udział w opisywanych zdarzeniach. Dla ukazania ich w tej rozprawie osoba autora i „prawdziwość” przedstawiania przeszłości nie zyskuje pierwszorzędno znaczenia. Spoiwem, które wszystkie te „gatunki” pozwoliło zaliczyć do stworzonej kategorii, był moment refleksji, niekoniecznie odległy od chwili danego przeżycia, ale na tyle istotny, by ich autor skonfrontował swe zapisy z obiegowymi, „stereotypowymi” ówczesnie obowiązującymi, funkcjonującymi w jego społeczności opiniami, aby zostały one niejako uzupełnione o „poprawność” wygłaszanych potocznie sądów. Oczywiście, pełna „dokumentalna” weryfikacja tego ostatniego założenia jest najczęściej niemożliwa, wszelako na taki mechanizm tworzenia pamiętników badacze słusznie zwracają uwagę³⁰. Wartość w owych relacjach ma jednak przede wszystkim „uogólniający” charakter wypowiedzi, ten też głównie starano się eksponować. Szczegóły, niuanse opisu poszczególnych faktów czy wydarzeń czasami w ogóle dla potrzeb niniejszej pracy nie są istotne, tym samym zupełnie drugorzędne znaczenie ma to, czy osoba opisująca dane zdarzenie była jego bezpośrednim uczestnikiem, ważne jest natomiast to, co o nim sądziła. W tym przypadku przy krytyce źródła pomijano kwestie, na ile urodzony w 1790 roku pamiętnikarz mógł z „autopsji” opisywać uchwalenie ustawy majowej, choć można przyznać, że większość pamiętnikarzy, szczególnie trzeciej grupy, z upodobaniem chwaliła się swą wręcz „fotograficzną” pamięcią. Znamienne są tu słowa Prota Lelewela, który przekonuje do swej rzetelności: „Byłem już w czwartym roku żywota, nie dziw więc, że więcej zauważyłem, więcej utkwilo mi w pamięci”³¹. Różnica między wymienionymi wyżej „gatunkami” relacji pamiętnikarskich zatracą się również wtedy, kiedy stwierdzimy, że właściwie

IDEM: *Pamiętnikarstwo...*, s. 7 i nn.; IDEM: *Kryteria oceny prozy pamiętnikarskiej*. PL 1975, T. 66, z. 2, s. 18; A. SAJKOWSKI: *Nad staropolskimi pamiętnikami*. Poznań 1964, s. 16 i nn.; J. RYTEL: *Pamiętniki Paska na tle pamiętnikarstwa staropolskiego. Szkic z dziejów prozy narracyjnej*. Wrocław 1962, s. 5–60.

³⁰ Por. J. KOZAKIEWICZ: *Pamiętniki...*, s. 127; J. TRZYNADŁOWSKI: *Struktura...*, s. 278 i nn.; A. CIENSKI: *Z dziejów pamiętników...*, s. 13 i nn.; IDEM: *Pamiętnikarstwo...*, s. 7 i nn.; IDEM: *Kryteria oceny...*, s. 19–20; A. SAJKOWSKI: *Nad staropolskimi...*, s. 16 i nn.

³¹ P. LELEWEL. *Pamiętniki i diariusz domu naszego*. Przygotowała do druku i opatrzyła zapisami I. LELEWEL-FRIEMANOWA. Wrocław 1966 [dalej: LELEWEL], s. 36. Tłumaczył to na swój sposób SKARBK, s. 182: „Dziwne to jest usposobienie człowieka, że wrażenia pierwszych lat dziecinnych tak dobrze zachowuje w pamięci, iż przy schyłku życia przypomina sobie najdrobniejsze szczegóły początkowych lat życia swego”.

wszystkie wspomniane przekazy były tworzone z myślą o przedstawieniu ich innym, ich autorzy najczęściej jednak odkładali ten moment na dalszą przyszłość. To też pokazuje wspólną naturę twórców tych, wydawałoby się, niekiedy różnych form przekazu pamiętnikarskiego, zarazem odmiennych od korespondencji. W tym przypadku chodziło od razu o zaprezentowanie swej opinii, najczęściej – w zamyśle – adresatowi listu. Nie pojawiała się intencja przekazywania jego treści innym. Pamiętnik rejestruje obraz bez chęci przedstawienia go innym od razu. Towarzyszy temu refleksja nad obserwowaną rzeczywistością oraz kreacja własnej osoby najczęściej „dobrej”, myślącej poprawnie i „obiektywnie”, zazwyczaj tak, jak myślał ogół³². Cele spisujących relacje, dzienniki, pamiętniki, wspomnienia, historie, kroniki nie były różne, wszelako różne autorzy deklarowali intencje – od nauki „ku przestrodze” dla dzieci, wnuków, rodzi-ny³³, przez chęć ukazania roli własnej osoby w opisywanych zdarzeniach³⁴, po

³² Autor przekazu pamiętnikarskiego starał się w swej opowieści ukazać swoje losy, poglądy, emocje, ale czynił to przez przyjęty przez siebie filtr uznanego wzorca osobowego, tak też chciał być postrzegany, prawie zawsze jako dobry obywatel, „obiektywnie” ukazujący przeszłe zdarzenia, por. CZ. HERNAS: *Barok*. Warszawa 1976, s. 337; A. KUCZYŃSKI, Z.J. WÓJCIK: *Od wydawców*. W: K. LUBICZ CHOJECKI: *Pamięć dzieł polskich. Podróż i niepomysłny sukces Polaków*. Na podstawie pierwodruku z 1789 roku wydali oraz przypisami i komentarzami opatrzili A. KUCZYŃSKI i Z.J. WÓJCIK. Bagno–Warszawa–Wrocław 1997, s. 145. Por. też uwagę M. Matuszewicza o swoim dziele M. MATUSZEWICZ: *Diariusz życia mego*. Tekst opracował i wstępem poprzedził B. KRÓLIKOWSKI. Komentarz Z. ZIELIŃSKA. T. 2. Warszawa 1986 [dalej: MATUSZEWICZ], s. 637.

³³ Por. np. *Pamiętnik rodu Chreptowiczów*. [Wyd. W. KOROTYŃSKI]. W: „Kronika Rodzina” 1891 [dalej: CHREPTOWICZ], s. 609; [M. CZACKI:] *Wspomnienia z roku 1788. Po 1792*. Poznań 1862 [dalej: CZACKI], s. 1; *Paź księcia prymasa. Fragment z nieogłoszonych dotąd pamiętników Wojciecha Dobieckiego pułkownika i generalnego intendenta wojsk polskich*. Podał T. CZAPELSKI. Lwów 1892 [dalej: DOBIECKI 1], s. 5; *Pamiętnik r. 1830–1831 i kronika pamiętnikowa (1787–1831) pułkownika Franciszka Salezego Gawrońskiego*. Wyd. J. CZUBEK. Kraków 1916 [dalej: GAWROŃSKI], s. 267; *Krótki pamiętnik A. Hulewicza konfederata barskiego*. W: K. PUŁASKI: *Szki-ce i poszukiwania historyczne*. Serya 3. Kraków 1906 [dalej: HULEWICZ], s. 375, 377; *Pamiętnik księcia Antoniego Jabłonowskiego kasztelana krakowskiego*. [Wyd. A. BIEŁOWSKI]. Lwów 1875 [dalej: A. JABŁONOWSKI], s. 4; J. JASZOWSKI. *Pamiętnik dowódcy raketników konnych*. Przedmowa J. ŁOJEK. Warszawa 1968 [dalej: JASZOWSKI], s. 17; *Pamiętniki Józefa Kossakowskiego biskupa inflanckiego 1738–1788*. Wyd. A. DAROWSKI. Warszawa 1891 [dalej: J. KOSSAKOWSKI], s. 10; LELEWEL, s. 17; A. OSTROWSKI. *Pamiętnik z czasów powstania listopadowego*. Wyd. K. i W. ROSTOCCY. Wrocław 1961 [dalej: OSTROWSKI], s. 42, 44; *Pamiętniki synowca Stanisława Augusta*. Przekład, wstęp i przypisy J. ŁOJEK. Warszawa 1979 [dalej: PONIATOWSKI 2], s. 46; SKARBK, s. 181; Biblioteka Jagiellońska [dalej: BJ], rkps 6754, s. 4, *Pamiętniki Michała Starzeńskiego Starosty Brańskiego* [dalej: STARZEŃSKI rkps]; *Z pamiętnika Zofii Zamoyskiej*. W: L. DĘBICKI. *Puławy (1762–1830). Monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego*. T. 4. Lwów 1888 [dalej: ZAMOYSKA 2], s. 283; MORSTIN rkps, k. 1; Biblioteka Zakładu Narodowego Ossolińskich [dalej: BO], rkps 3713, s. 1, *Wspomnienia Józefa Szymanowskiego byłego generała wojska polskiego 1806–1814*. Uzasadnienie takie pojawia się bez względu na czas spisywania przekazu. Por. teoretyczne uwagi A. CIĘSKI: *Z dziejów...*, s. 41–46.

³⁴ Por. np. S.B.: *Od wydawcy*. W: *Pamiętnik Henryka Dembińskiego generała wojsk polskich*. Z rękopisu wyd. S.B. Poznań 1860, s. IV; *Moje przypomnienie od urodzenia*. *Pamiętniki Macieja Rybińskiego ostatniego wodza naczelnego powstania listopadowego*. Wyd. Z. FRAS, N. KASPAREK.

cele jawnie edukacyjne, „dla pożytku” – te często za zachętą przyjaciół³⁵, a nawet wręcz propagandowe³⁶. Wszystkie wszelako oddawały lub okazywały dążenia ogółu i również do ogółu w istocie rzeczy były adresowane³⁷, niekiedy sugerowano to bardzo wymownie, np. dla tych, „co się usłudze kraju poświęcić zamysłają”³⁸. Taka intencja piszących – choć adresat najczęściej nie został w nich werbalnie w ogóle określony – widoczna jest w relacjach pamiętnikarskich od-

Wrocław 1993 [dalej: RYBIŃSKI], s. 43; *Kampania oddziału wojsk polskich pod generałem Sierakowskim 1794 roku odbyta*. „Oreodownik Naukowy” 1843, nr 10–11 [dalej: *Kampania oddziału* 1], s. 87; SKARBEK, s. 182. Ładnie zauważył tę prawidłowość Michał Chomolicki, na przykładzie pamiętników J. Franka pisząc: „Za przykładem J.J. Rousseau i kilku nowszych autobiografów, chciał on w osobistych zeznaniach swoich i bez żadnego ubarwienia [...] albo ułudy pokazać się jakim był”, *Lietuvos Mokslų Akademijos Biblioteka* [dalej: LMAB], F 9 rkps 736, k. 14, *Michał Chomolicki o pamiętnikach Józefa Franka*. Por. o zagadnieniu celu pisania pamiętników H. DZIECHCIŃSKA: *Świat i człowiek w pamiętnikach trzech stuleci: XVI–XVII–XVIII*. Warszawa 2003, szczególnie s. 82–114.

³⁵ Por. *Rękopism Brailowskiego Trynitarza, opisujący napad, jakiemu uległ r. 1768 klasztor Brailowski, z lacińskiego przełożony*. W: *Pamiętki polskie z różnych czasów przez Eu...go Heleniusza*. T. 2. Kraków 1882 [dalej: *Brailowski Trynitarz*], s. 213–214. Pisze on, że spisuje te dzieje by politycy i historycy mieli nad czym pracować, „dla nauki słuchających i czytających”, a zalecił mu tę pracę „Komisarz generalny zakonu”. Por. też *Historja podróży y osobliwszych zdarzeń sławnego Maurycego-Augusta hrabi Beniowskiego szlachcica polskiego i węgierskiego*. T. 1. Warszawa 1806 [dalej: BENIOWSKI], s. 57; LMAB, F 17 rkps 30, *Dyaryusz podróży Wielmożnego Imć Xiędza Xawera Michała Bohusza Pralata katedry wileńskiej do krajów zagranicznych z konnotacją osobliwości tam postrzeżonych i ogólnemi niektórymi obserwacjami zaczęty roku P 1777 31 julii w Warszawie* [dalej: BOHUSZ rkps], s. 3; CHREPTOWICZ, s. 609; JASZOWSKI, s. 17; J.N. KOSSAKOWSKI, s. 197; *Silva Rerum Szymona Krzysztofowicza (1763–1808)*. Wyd. S. KRZYŻANOWSKI. Odessa 1864 [dalej: KRZYŻTOFOWICZ], s. 1; LMAB, F 251 rkps 256, k. 1–1v. [ŁOWIŃSKI?] *Niektóre szczegóły z mojej podróży na Wołyń i Ukrainę* [dalej: ŁOWIŃSKI rkps]; J.U. NIEMCEWICZ: *Pamiętniki czasów moich*. T. 1–2. Oprac. i wstęp J. DIHM. Warszawa 1958 [dalej: NIEMCEWICZ], T. 1, s. 33; OSTROWSKI, s. 44; *Józef Rudnicki major inwalidów z polskich weteranów*. W: *Cmentarz powązkowski oraz cmentarze katolickie i innych wyznań pod Warszawą i okolicach tegoż miasta*. Opisał K.W. WÓJCIKI. T. 3. Warszawa 1858 [dalej: RUDNICKI], s. 75; RYBIŃSKI, s. 43. Ta tendencja trwała, por. BO rkps 2933, s. 3–4, W. STANISZEWSKI: *Pamiętnik*.

³⁶ Por. np. NIEMCEWICZ. T. 1, s. 33; OSTROWSKI, s. 44; P. STRZYŻEWSKI: *Ważniejsze pamiętki czasów upłynionych. Wspomnienia z lat 1794–1809*. Oprac. R. ŻURKOWA. „Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie” [dalej: Rocznik BPAN] 1964 [dalej: STRZYŻEWSKI], s. 112–116.

³⁷ Por. *Pamiętnik xiędza Ciecierskiego przeora Dominikanów Wileńskich, zawierający jego i towarzyszków jego przygody, doznane na Sybirze w latach 1797–1801*. [Wyd. A. BIEŁOWSKI]. Lwów 1865 [dalej: CIECIERSKI], s. 38. Pisał F. Ciecierski: „Byliśmy z sobą skuci z ks. [?] Dąbrowskim – gdybym wiedział, że nikt za życia mego tego czytać nie będzie, to bym opisał „ową trudność, jaką mieliśmy [...] wezwania jeden drugiego na naturalną potrzebę”, te sceny śmieszne i smutne opuszczam. Por. też J.N. KOSSAKOWSKI, s. 197; ŁOWIŃSKI rkps, k. 1–1v.; BO rkps 9583, s. 5, *Pamiętniki czyli spisywanie różnych rzeczy wiadomości y pamięci godnych przez X. Ignacego Filipowicza* [dalej: FILIPOWICZ rkps].

³⁸ BOHUSZ rkps, s. 3. Por. też CHREPTOWICZ, s. 610; DOBIECKI 1, s. 5; A. TRĘBICKI: *Opisanie sejmu ekstrordinaryjnego podziałowego roku 1793 w Grodnie*. W: IDEM: *Opisanie sejmu ekstrordinaryjnego podziałowego roku 1793 w Grodnie. O rewolucji roku 1794*. Oprac. i wstęp J. KOWECKI. Warszawa 1967 [dalej: TRĘBICKI 1], s. 47.

noszących się głównie do konkretnych kwestii, np. w opisach konfederacji barskiej, kampanii 1792 roku czy insurekcji kościuszkowskiej³⁹. W ich „wstępach”, „inwokacjach” czy fragmentach rozpoczynających pamiętniki wiele było frazeologii o zabarwieniu patriotycznym, z czym łączono zapewnienia o pisaniu „dla siebie”, z zaznaczeniem, ale „gdyby ktoś czytał, to...”⁴⁰. Takie „wstępy” zamieszczali przede wszystkim pamiętnikarze drugiej i trzeciej grupy. Prawie wszyscy ogólnie zaś zapewniali, że będą w swych zapisach bezinteresowni⁴¹. To jednak nie zmienia istoty tych relacji, wszystkie przekazują, poza faktycznie sferą osobistych doświadczeń, zazwyczaj najważszą w relacji, „stereotypowe” opinie o danych zdarzeniach, problemach czy postaciach, są one zniekształcone, co najwyżej, bieżącymi „potrzebami” piszącego. Przyjęcie tezy o świadomym tworzeniu relacji pamiętnikarskich – co, biorąc pod uwagę chociażby jednoznaczne w tym zakresie stwierdzenia samych pamiętnikarzy, nie budzi większych wątpliwości – wraz z postulowanym ich podziałem rozszerza znacznie możliwości wykorzystania tego typu źródeł.

Natomiast odmienny charakter relacji i inne ich przeznaczenie praktyczne zadecydowały o wyłączeniu z tworzonego korpusu źródeł do analizy szlacheckich *silva rerum*, ich bowiem funkcjonowanie ograniczało się w założeniu do najbliższej rodziny, taki też bardzo „wewnętrzny” był najczęściej zakres treści tych zapisów⁴². Z grupy źródeł kwalifikowanych do wykorzystania w pracy wykluczone również zostały te dzieła, które choć w tytule zawierały określnik „wspomnienie” czy „pamiętnik”, to faktycznie były tylko zbiorem przepisanych dokumentów bez większej czy głębszej refleksji „autora”⁴³. Tu wszak pewne wątpliwości się pojawiały, gdyż przepisywanie różnych współczesnych relacji świadczyć może o świadomym ich doborze i o uwzględnieniu preferencji odnośnie do ocen konkretnych zdarzeń, niemniej teksty te pozostają bardzo niejednoznaczne w interpretacji i czasami nie wiadomo, jakie są intencje „autora”. Nie uwzględniono także – bynajmniej jednak nie deprecjonując ich wartości poznawczych dla badań historycznych – wydawnictw stylizowanych na pamiętni-

³⁹ Por. S. HERBST: *Pamiętnik i relacja jako źródło dla historyka wojskowości*. Pam.P. 1792, z. 2, s. 8.

⁴⁰ ŁOWIŃSKI rkps, k. 1–1v.

⁴¹ Por. np. TRĘBICKI 1, s. 47; BOHUSZ rkps, s. 3; CZACKI, s. 1; LMAB, F 17 rkps 4, T. 1, s. 1, *Dzieje polskie czyli przypadki znaczniejsze od czasu Interregnum po śmierci Augusta III króla Polskiego za panowania Najjaśniejszego Stanisława Augusta Króla Polskiego Wielkiego Xięcia Litew: w Kraju Polskim zdarzone* [dalej: *Dzieje polskie* rkps 1].

⁴² Por. S. ROSZAK: *Archiwa...*, s. 4, 72–73.

⁴³ Por. np. Biblioteka PAN w Kórniku [dalej: BK], rkps 927, k.1–199, *Dominika Choyneckiego S.P. Pamiętniki z ostatnich lat panowania Stanisława Augusta*, zawierają one przepisane pisma z lat 1790–1793, pozbawiony jest szerszych komentarzy. Podobnie BJ rkps 3076, *Pamiętniki do panowania Stanisława Augusta króla Polskiego W. Xcia Litt. Sierpińskiego*; BJ rkps 6755, T. 1–4, *Pamiętniki służące do objaśnienia dziejów panowania Stanisława Augusta Króla Polskiego zebrane przez T[eodora] T[omasza] Weicherda*.

ki, uznano bowiem mimo wszystko, że nazbyt świadomie chciały one opisywać przeszłość i kreować rzeczywistość, toteż należy je traktować głównie jako publicystykę danego czasu bądź jako element rozwijającej się polskiej historiografii. Wśród takich „edycji” odrzuconych jako źródło do niniejszych rozważań znalazły się prace m.in. Henryka Rzewuskiego, zresztą doskonale znającego czasy stanisławowskie, o czym świadczą zwłaszcza *Pamiętki Soplicy*⁴⁴, ale także podobnej natury opracowania innych, swego czasu poczytnych autorów: Ignacego Chodźki, Jędrzeja Kitowicza czy Marii Walewskiej⁴⁵. Rejestr takich publikacji jest szerszy – składają się nań, obok stylizacji powieści na pamiętniki, również apokryfy i pisma współczesnych autentyczne, których charakter jednak jest inny, bliższy już próbie naukowego ujęcia⁴⁶. Na potrzeby tej pracy nie dało się szerzej spożytkować także tekstów, których wydawca-autor na podstawie zna-

⁴⁴ Por. H. RZEWUSKI. *Pamiętki Soplicy*. Oprac. i posłowie Z. LEWINÓWNA. Warszawa 1983. Wysoko ocenia je J. TAZBIR: *Imię pan Soplica*. W: IDEM: *Świat panów Pasków. Eseje i studia*. Łódź 1986, s. 378–379. Por. też A. WAŚKO: *Romantyczny sarmatyzm. Tradycja szlachecka w literaturze polskiej lat 1831–1863*. Kraków 2001, s. 67–93. Faktycznie pewne elementy portretu szlachcica, szczególnie widoczne u pamiętnikarzy trzeciej grupy wyraźnie są zauważane przez H. Rzewuskiego, podobnie jest u Jakuba Ciechońskiego, autora pamiętników z Wołynia, „starosty Zakrzewskiego”. Por. *Pan starosta Zakrzewski*. Wyd. M. GRABOWSKI, Kijów 1860. Obaj zresztą H. Rzewuski i J. Ciechoński, biorąc pod uwagę datę urodzenia, do tej grupy pamiętnikarzy by się kwalifikowali, pierwszy urodził się w 1791 roku, drugi – rok później.

⁴⁵ Por. I. CHODŹKO: *Pamiętniki Kwestarza*. Kraków 2003; J. KITOWICZ: *Opis obyczajów za panowania Augusta III*. Wstęp M. DERNALOWICZ. Warszawa 1985; *Przygody wojszczyca – zwinogrodzkiego wedle wspomnień rodzinnych spisał Marja hr. Walewska*. Warszawa 1919. W przypadku dwóch pierwszych autorów uwzględniono w pracy ich zapisy o charakterze pamiętnikarskim, por. I. CHODŹKO: *Domek mojego dziadka*. W: IDEM: *Obrazy litewskie. Seria pierwsza*. W: IDEM: *Pisma*. T. 1. Wilno 1880 [dalej: CHODŹKO]; J. KITOWICZ: *Pamiętniki czyli Historia polska*. Oprac. i wstęp P. MATUSZEWSKA, komentarz Z. LEWINÓWNA. Warszawa 1971 [dalej: KITOWICZ].

⁴⁶ Por. J. GASZTOWT: *Pan sędzic czyli opowiadanie o Litwie i Żmudzi*. Poitiers 1939; K. HOFFMANOWA: *Dziennik Franciszki Krasińskiej w ostatnich latach Augusta III pisany*. Warszawa [1898]; H. RZEWUSKI: *Pamiętniki Bartłomieja Michałowskiego*. Wyd. H. MOŚCICKI. Warszawa 1934; Ł. GOŁĘBIOWSKI: *Domy i dwory przy tem opisanie apteczki, kuchni, stołów, uczt, biesiad, trunków i pijatyki; łaźni i kąpieli; łóżek, pościeli, ogrodów, powozów i koni; błaznów, karłów, wszelkich zwyczajów dworskich i różnych obyczajowych szczegółów*. Warszawa 1830; H. KOLLATAJ: *Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III (1750–1764)*. Oprac. J. HULEWICZ. Wrocław 2003; J.D. KARWICKI: *Szkice obyczajowe i historyczne*. Warszawa 1882. Za apokryf uznano R. SIKORSKI: „Łyki” i „kołtuny”. *Pamiętnik mieszczanina podlaskiego (1790–1816)*. Wyd. z rękopisu, przypisy i wstęp K. BARTOSZEWICZ. Kraków 1911; por. argumentację A. CIEŃSKI: *Pamiętnikarstwo...*, s. 74–75. Przed takim zarzutem obronił W. Konopczyński *Reszty pamiętników Macieja Rogowskiego rotmistrza konfederacji barskiej*. W: *Wizerunki polityczne dziejów państwa polskiego*. T. 4. Wyd. L. ZIENKOWICZ. Lipsk 1865 [dalej: ROGOWSKI]; por. W. KONOPCZYŃSKI: *Przegląd źródeł do Konfederacji Barskiej*. „Kwartalnik Historyczny” [dalej: KH] 1934, T. 48, z. 3, s. 543–544. A. Cieński uznaje go za apokryf, A. CIEŃSKI: *Pamiętnikarstwo...*, s. 202. Por. też M. JANION: *Barska poezja romantyzmu*. W: *Gorączka romantyczna*. Warszawa 1975, s. 288 i nn.

nych mu i wymienionych np. pięciu relacji sporządził szóstą⁴⁷. Z nich co najwyżej wykorzystywano zapisy *in extenso* danego autora relacji, co zdarzało się, gdy wydawca dla potwierdzenie swojej wizji bądź przytaczał je, bądź sam wspominał ogólną ideę, jeżeli ta była w zgodzie z innymi relacjami pamiętnikarskimi pochodzącymi z tego samego okresu.

Cały zasób materiałów źródłowych wykorzystanych w rozprawie, biorąc pod uwagę ich autorstwo, jest bardzo jednorodny – co daje podstawę do porównań zmian w tworzonym portrecie zbiorowym szlachty – został on „wytworzony” właściwie przez szlachtę. Nieliczne tylko przekazy, np. Tomasza Krzyżanowskiego, Filipa Lichockiego, Jana Śniadeckiego czy Stanisława Staszica⁴⁸, były autorstwa mieszczan. W pracy wykorzystano je tylko jako uzupełnienie relacji szlacheckich, nie budowano na ich podstawie zrębów portretu szlachty. Podkreślano ich odmienność, gdy opinie i wywody tych pamiętnikarzy odbiegały treściowo i znaczeniowo od przekazów tego typu autorów pochodzenia szlacheckiego⁴⁹. Większy problem stanowią relacje autorów anonimowych – większość z nich po analizie treści, np. gdy poruszana w nich tematyka związana była ściśle z zainteresowaniami szlachty, zakwalifikowano jako relacje sporządzone przez osoby wywodzące się ze stanu szlacheckiego. Stwierdzenie, że materiał ten wytworzony został przez szlachtę bądź osoby związane z tą grupą, ma pewne znaczenie ze względu przede wszystkim na teoretyczne kwestie – na ile tworzony portret szlachty jest jej autoportretem (próba odpowiedzi na to pytanie znajduje się w zakończeniu rozprawy), oraz z uwagi na użytą w rozprawie terminologię: „elity”, „naród” – wszystkie te pojęcia w odniesieniu do czasów stanisławowskich wiązane są ze stanem szlacheckim. Autorzy pamiętników nieszlacheckich nie naruszają tej integralności pojęciowej, ich teksty stanowią bowiem tylko, co najwyżej, potwierdzenie myśli formułowanych przez pamiętnikarzy szlacheckich. Ponadto uznano *a priori*, że już samo podjęcie próby rejestracji

⁴⁷ Kraków w roku pierwszym za czasów Konfederacji Barskiej. Ze zbioru Podań i Wspomnień krakowskich Józefa Mączyńskiego. „Czas” Dodatek 1860, T. 17, s. 453–509. Por. o tym wydawnictwie W. KONOPCZYŃSKI: *Przegląd źródeł...*, s. 553.

⁴⁸ Por. [T. KRZYŻANOWSKI]: *Wspomnienia mieszczanina krakowskiego z lat 1768–1807*. Wyd. z rękopisu W. PROKESCH. Kraków 1900 [dalej: KRZYŻANOWSKI]; *Pamiętnik Filipa Lichockiego prezydenta miasta Krakowa z roku 1794*. Kraków 1891 [dalej: LICHOCKI]; *Jana Śniadeckiego życie przez niego samego opisane*. W: J. ŚNIADECKI: *Pisma pedagogiczne*. Wstęp i komentarz J. HULEWICZ. Wrocław 1961 [dalej: ŚNIADECKI]; *Dziennik podróży Stanisława Staszica 1789–1805*. Wyd. z rękopisów Cz. LEŚNIEWSKI. Kraków 1931 [dalej: STASZIC 2]; *Autobiografia Staszica*. W: *Dziennik podróży Ks. Stanisława Staszica (1777–1791) Austria – Niemcy – Holandia – Anglia – Francja – Szwajcaria – Włochy*. Wyd. A. KRAUSHAR. T. 1. Warszawa 1903 [dalej: STASZIC 1]. Pozostały tekst tego tomu napisany został przez Franciszka Bohusza, nie przez S. Staszica, por. Cz. LEŚNIEWSKI: *Bohusz – nie Staszic*. „Przegląd Historyczny” [dalej: PH] 1926–1927, T. 26, s. 385 i nn.

⁴⁹ Podobnie uczyniono z pamiętnikiem chłopca Andrzeja Dalekiego, *Wspomnienia mojego ojca żołnierza dziewiątego pułku Księstwa Warszawskiego*. Według ustnego opowiadania spisane przez Ks. J. Dalekiego. Poznań 1903 [dalej: DALEKI].

swych przemyśleń czy wspomnień daje podstawy do kwalifikacji znaczeniowej również autorów nieszlacheckich do wymienionych wyżej pojęć. Pewien problem, wszak rozstrzygnięty na korzyść „pamiętnikarzy”, pojawił się przy ocenie kronik klasztornych, szczególnie zakonu bazylianów. Spośród nich w pracy wykorzystano tylko te, które treścią wykraczały poza opis dziejów klasztornych, a ich autorzy – w przypadku anonimów – wykazywali zainteresowanie sprawami Rzeczypospolitej oraz jej życiem publicznym, co by mogło świadczyć, że spisujący je wywodzili się ze szlachty, również wysoka pozycja sporządzających te zapisy, w hierarchii klasztornej „superiora”, przy tej kwalifikacji była brana pod uwagę⁵⁰. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na to, że treściowo niekiedy od szlacheckich relacji pamiętnikarskich odbiegają bardziej niż mieszczańskie te, których autorami byli duchowni, wywodzący się ze stanu szlacheckiego. Tu różnica występuje szczególnie w odniesieniu do ich funkcjonowania w strukturach kościelnych, a także w ujmowaniu kwestii społecznych i spraw związanych z „niebieską ojczyzną”, która czasem jawi się w tych zapisach jako rywalka Rzeczypospolitej.

Zebrany materiał doskonale nadaje się do tworzenia stereotypowego portretu szlachty polskiej, zawiera bowiem odbicie myśli ówczesnego społeczeństwa dotyczące ocen jego funkcjonowania w strukturach Rzeczypospolitej stanisławowskiej. Pokazuje też, jak zmieniały się one w miarę upływu lat – pokoleń – epok. Ujawnia pragnienia, uczucia społeczeństwa oraz jego elit wobec państwa, otaczającej rzeczywistości i ludzi żyjących obok, również innych stanów czy nawet innych grup narodowych. To materiał – wręcz najlepszy – „do poznania umysłowości całego lub pewnego odłamu społeczeństwa w pewnym okresie”⁵¹. Nie przeszkadzają w wykorzystywaniu owego materiału mnożone przez ich autorów błędy. Tych nie korygowano – co więcej, starano się je wyzyskać dla opisywanego tematu głównego. Przykładowo, Jan Drozdowski w swoim pamiętniku notorycznie wszystkie wspomniane przez siebie wojny – co we wstępie zauważa wydawca Walery Przyborowski – nazywa „kościuszkowskimi”⁵², w ogóle bardzo myli daty, preferując dla wszystkich wojennych zdarzeń rok 1794. Popełnianie takich błędów jest symptomatyczne w wielu relacjach⁵³. Wskazują one na te wydarzenia, które były istotne dla piszącego, często też wyjaśniają, choć nie wprost, dlaczego „historyczne” odtworzenie danego zdarzenia

⁵⁰ Por. np. *Dniewnik Połockawo Sofijskowo monastera naczatyj 1746*. W: *Archelologiczeskij Sbornik Dokumentow odnoszaszczichsja k istorii sjewierno-zapadnoj rusi*. 1874, T. 10 [dalej: *Kronika bazylianów w Połocku*]; *Dniewnik Wilen. Sw. Troickawo monastyrja wiedienyj c 1758 po 1781 g*. W: *Archelologiczeskij Sbornik...* 1874, T. 10 [dalej: *Kronika bazylianów w Trokach*].

⁵¹ M. RULIKOWSKI: *Przedmowa wydawcy*. W: K. SKIBIŃSKI: *Pamiętnik aktora (1786–1858)*. Oprac. i wydał M. RULIKOWSKI. Warszawa 1912, s. III.

⁵² W. PRZYBOROWSKI: *Wstęp*. W: *Pamiętniki Jana Drozdowskiego sztabslekarza pułku Działyńskich*. „Ateneum” 1883, T. 3, s. 230.

⁵³ Por. np. RULIKOWSKI, s. 285, opisuje tu pamiętnikarz sejmiki 1792 roku, ale pisze, że tam wybierano posłów na sejm do Grodna.

dla danego autora wspomnienia niekoniecznie było ważne, liczyły się odczucia jego i otoczenia, które często stymulowały piszącego i wpływały na treść zapisu. Te relacje z punktu widzenia niniejszej pracy są najważniejsze. Niewiele mniejsze znaczenie w tym względzie mają pamiętniki, których autorzy tworzą swe zapisy lapidarnie, skupiając się na suchym przekazie odnotowującym tylko wydarzenia dnia codziennego, tak jak czynią to Stanisław Kossakowski czy Michał Kossakowski⁵⁴. Dobór pomieszczonych w ich dziennikach kwestii portretuje ich autorów, ale też ich sąsiadów oraz odzwierciedla nastawienie ogółu szlachty do otaczającej rzeczywistości.

Pewne trudności w interpretacji zapisu istnieją w sytuacji zmiany oceny dokonywanej przez tegoż samego pamiętnikarza opisywanego faktu i to w ogóle bez zmiany kontekstu. Czasami ta sama kwestia, często na tej samej stronie pomieszczona, jest oceniana inaczej. Rzadziej zmiana kontekstu nastęrcza trudności interpretacyjne, zazwyczaj dodatkowo wskazuje na inne problemy i płaszczyzny do badania. Jednak to nie w merytorycznej interpretacji tekstów pamiętników tkwi największe zagrożenie dla badającego pamiętniki, ale w sposobie ich wydawania. Ta uwaga odnosi się głównie do wydań XIX-wiecznych, których, niestety, nie sposób pominąć przy analizie źródeł pamiętnikarskich, a w których często tekst pamiętnikarza albo zamieszczano we fragmentach bądź poprawiano jego styl, albo w ogóle go bardzo dowolnie streszczano. J. Bartoszewicz, interweniując sporo w przekaz Józefa Rulikowskiego, wychodził z założenia: „text nie żadne relikwie, żeby go ani tknąć nie można było”, toteż poprawiał w nim styl, nazwiska, błędy pamiętnikarza⁵⁵. Już współcześni krytykowali takie podejście do źródła. W. Przyborowski pisał: trojaki jest sposób publikowania „tego rodzajów zabytków”, skrót, tak np. uczynił Władysław Chomętowski z pamiętnikami Feliksa Łubieńskiego, albo „przerobienie całkowite pamiętnika jednak bez opuszczeń, jak to zrobił z pamiętnikiem [Jana Duklana] Ochockiego [Józef Ignacy] Kraszewski, albo na koniec [...] in extenso, bez skrótów i przeróbek, jak wielu wydawców u nas czyniło

⁵⁴ Por. LMAB, F 110, rkps 62, [STANISŁAW KOSSAKOWSKI] *Dziennik roku 1815 ekspensów i przychodów*, tytuł jest mylący, gdyż oprócz finansowych zapisków wiele tam innych informacji o charakterze ogólnym. Por. też Lietuvos Nacionalinė Martyno Mažvydo Biblioteka [dalej: LNB], F 99 rkps 1219, [MICHAŁ KOSSAKOWSKI], *Kalendarz gospodarski na rok 1810–1826* [dalej: M. KOSSAKOWSKI rkps], to zaś są luźne notatki autora zapisywane w formie dziennika.

⁵⁵ [J. BARTOSZEWICZ]: *Przedmowa Wydawcy...*, s. 22–23. Przy czym nie zwracał uwagi na błędy wyżej w pamiętniku wskazane przy opisie sejmików 1792, RULIKOWSKI, s. 285. Przykładem streszczenia mogą być też *Wspomnienia Napoleończyka. Ustęp z pamiętników pułkownika Gawrońskiego streścił K. Korabita*. „Przegląd Lwowski” 1875, T. 10 czy *Pamiętniki Józefa hrabiego Krasieńskiego od roku 1790–1831*. Skrócone przez F. REUTTOWICZA. Poznań 1877 [dalej: KRASIŃSKI 1]. W tym ostatnim przypadku dysponujemy wydaniem dużo rzetelniejszym, niestety i tu też wybiórczo, bez żadnego klucza czy raczej wbrew temu, co wydawca zapowiadał, chcąc naprawić błąd F. Reuttowicza, opublikowano tylko niektóre strony ze streszczonych wcześniej, por. *Ze wspomnień Józefa hr. Krasieńskiego*. BW 1912, T. 2–3 [dalej: KRASIŃSKI 2]. To też jest powodem, że i niektóre myśli J. Krasieńskiego streszczone przez F. Reuttowicza zostaną w pracy uwzględnione.

i czyni. Ten ostatni sposób wydaje się nam najlepszy [...]”⁵⁶. Niestety, nie wszyscy byli tegoż zdania. Zgadający się z W. Przyborowskim w kwestii sposobu wydawania pamiętników Józef Tretiak przy okazji publikacji wspomnień Kazimierza Brodzińskiego we wstępie zacytował rozważania Hipolita Skimbrowicza, wcześniejszego wydawcy fragmentów wspomnień tego autora, ten zaś wahał się, czy drukować całość, ale „względ na stosunki rodzinne, na pozostałych krewnych itd. niejednego by w podobnych wstrzymały zamiarach”, dalej stwierdził, że gdy jednak ma się do czynienia z postacią ważną dla narodu, wówczas „wszelkie uwagi, względy, osobistości milczeć powinny”⁵⁷. J. Tretiak sugeruje, że takim apelem chciał przekonać H. Skimbrowicz właścicieli rękopisu do publikacji jego dalszej części⁵⁸. W innych przypadkach czasami w tekst artykułu pisanego o kimś wplatanie były fragmenty pamiętników opisywanej postaci. Taki zabieg niekiedy zdawałby się usprawiedliwiony, gdyby piszący nie czynił się ich wydawcą, a jedynie traktował je jako źródło w pisaniu biogramu czy życiorysu⁵⁹. Najwięcej uwag krytycznych wzbudziło jednak wydanie przez J.I. Kraszewskiego pamiętników J.D. Ochockiego. Na próżno szukać tu oryginalnego stylu, pisał W. Przyborowski⁶⁰, co więcej – wydawca wycinał jego fragmenty, tak zrobił z przykładem Francji i z terminem „rewolucja”⁶¹. Na nierzetelność J.I. Kraszewskiego jako wydawcy wskazywał też J. Tretiak przy okazji edycji „pism wszystkich Brodzińskiego”. Wbrew zapowiedziom nie wydano całości spuścizny poety, natomiast niektóre

⁵⁶ W. PRZYBOROWSKI: *Wstęp...*, s. 229–230. Por. *Pamiętnik Feliksa hr. Lubieńskiego ministra sprawiedliwości skreślił i opracował W. Chomętowski*. Warszawa 1876 [dalej: F. LUBIEŃSKI]; *Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego*. T. 1–6. Warszawa [1910] [dalej: J.D. OCHOCKI], wydanie to jest drugim niepoprawionym wydaniem J.I. Kraszewskiego. Jeszcze innym przykładem pamiętnika „opowiedzianego” i to dwukrotnie przez dwóch różnych wydawców jest relacja Stanisława Kruszelnickiego, por. *Opisanie rzezi humańskiej w roku 1768 w miesiącu Junii przez Maxyma Żeleźniaka, kozaka zaporozkiego i Gonty, pułkownika kozackiego, a poddanego JW. Potockiego, wojewody kijowskiego potenczas, przez Stanisława Kruszelnickiego*. W: *Z dziejów hajdamaczyzny*. Cz. 2. Przedmowa H. MOŚCICKI. W: *Dzieje porozbiorowe narodu polskiego w żywym słowie*. Warszawa 1905 [dalej: KRUSZELNICKI 1]; *Pamiętnik Stanisława Kruszelnickiego*. „Kronika Wiadomości Krajowych i Zagranicznych” [dalej: KWKiZ] 1856, nr 236–237 [dalej: KRUSZELNICKI 2].

⁵⁷ J. TRETIAK: *Wstęp*. W: *Kazimierza Brodzińskiego „Wspomnienia mojej młodości” i inne urywki autobiograficzne*. Wyd. J. TRETIAK. Warszawa 1901, s. 11.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Por. *Starzyński Doliwa Stanisław i grobowiec jego w Kulparkowie pod Lwowem*. Ogłosił J.H. RYCHTER „Kłosy” 1884, T. 1 [dalej: STARZYŃSKI], s. 405. Taką manierę miał Eustachy Iwanowski – E. Heleniusz, ten wszak rozdzielał niekiedy własne wtręty od wydawanego tekstu, por. [J. KURYŁOWICZ]: *Wspomnienia z prywatnego życia starego szlachcica*. W: *Wspomnienia lat minionych Eu-go Heleniusza*. T. 2. Kraków 1876 [dalej: KURYŁOWICZ]; *Pamiętki mego życia i wniem zdarzeń różnych z pamięci spisany z opisem miejsc znajomych oraz biografia społeczeństwa osób przezemnie X. Stanisława Ursyna z Zantyr pralata r. 1846 napisany*. W: *Pamiętki Polskie z różnych czasów...* T. 2. Kraków 1882 [dalej: SZANTYR].

⁶⁰ Por. W. PRZYBOROWSKI: *Wstęp...*, s. 230.

⁶¹ Por. BK rkps 1008, s. 1, *Pamiętnik niewoli Józefata Ochockiego*, brak tych „wątków” w wersji wydanej, zamieszczonej jako dodatek do pamiętników J.D. Ochockiego; por. J.D. OCHOCKI. T. 4 [dalej: J. OCHOCKI], s. 118–119.

jego teksty opublikowano dwukrotnie. Według J. Tretiaka wydanie to „okazało się szczytem lekceważenia wszelkich wymagań wydawniczych”⁶². Eustachemu Tyszkiewiczowi zaś można zarzucić wycięcie fragmentów pamiętnika Wojciecha Bagińskiego. W tym przypadku ocena tego zabiegu musi być tym surowsza, że do owego tekstu nie miał wcześniej żadnych zastrzeżeń sam cenzor rosyjski⁶³. Niekiedy ze smutkiem można stwierdzić, że wydawcy traktowali wydawane rękopisy dość swobodnie, bynajmniej nie uznawali ich za źródło historyczne. Z pamiętników robiono nawet powieści historyczne⁶⁴, a te z kolei stylizowano na pamiętniki. Na sprawę niestaranności, nierzetelności tych wydawnictw badacze zwracali już uwagę, szczególnie ci, którzy podejmowali się powtórnej edycji pamiętników bądź z nich szerzej korzystali. Jerzy Kowecki wytknął Adamowi Skałkowskiemu, że przy wydaniu opisu rewolucji 1794 roku pióra Antoniego Trębickiego dokonał właściwie dowolnego streszczenia pamiętnika – wydrukował to, co mu odpowiadało, „opuszczał nawet pojedyncze zdania lub słowa”⁶⁵.

Podobne, krytyczne uwagi można odnieść też do wydań wielu innych pamiętników, wszelako waga zarzutów zazwyczaj bywała już mniejsza i ograniczała się do wskazywania pojedynczych przykładów łagodzenia sformułowań używanych przez pamiętnikarzy, pomijania nieprzyzwoitości bądź opisów o niepoprawnym politycznie charakterze czy korzystania przez wydawców z niepeł-

⁶² J. TRETIAK: *Wstęp...*, s. 14.

⁶³ Por. LAMB, F 9 rkps 415, *Rękopism X. Bagińskiego Dominikanina Prow. Litewskiej (1747–1784)* [dalej: BĄGIŃSKI rkps], tu przy zapisie o 1781 roku znajduje się 11-stronicowa wklejka o Antonim Tyzenhauzie, zaakceptowana do druku przez cenzora, a zupełnie pominięta w *Rękopism x. Bagińskiego, Dominikana Prowincji Litewskiej (1747–1784 r.)*. Wyd. E. TYSZKIEWICZ. Wilno 1854 [dalej: BĄGIŃSKI]. Por. też krytyczne uwagi o wydawcach pamiętników A. SĄJKOWSKI: *Nad staropolskimi...*, s. 10.

⁶⁴ Nad czym ubolewał sam wydawca, który sam nie należał do najrzetelniejszych, [J. BARTOSZEWICZ]: *Przedmowa wydawcy...*, s. 2–3.

⁶⁵ J. KOWECKI: *Wstęp*. W: A. TRĘBICKI: *Opisanie sejmu ekstraordinaryjnego podziałowego...*, s. 42. Ten ostatni zarzut można odnieść też do H. Mościckiego, postąpił on podobnie jak A. Skałkowski z pamiętnikami Michała Starzeńskiego, *Na schyłku dni Rzeczypospolitej. Kartki z pamiętnika Michała Starzeńskiego (1757–1795)*. Wyd. H. MOŚCICKI. Warszawa 1914 [dalej: STARZEŃSKI]. Ich porównanie z tekstem rękopisu BJ 6754 *Pamiętniki Michała Starzeńskiego Starosty Brańskiego* nie wypada najlepiej, np. STARZEŃSKI rkps, s. 4: „August III dobry król”, u Mościckiego opuszczone; STARZEŃSKI rkps, s. 5: jeden z jego pradziadów „służył w jeździe lekkiej w owych czasach krwawych wojen jakie Polska prowadziła przeciw Krzyżakom...”, u Mościckiego, s. 5: „Podanie rodzinne głosi, iż jeden z naszych przodków, służąc wojskowo jako kawalerzysta, brał udział w krwawych walkach, które Polacy nieraz stacali z Niemcami”; STARZEŃSKI rkps, s. 26: „Rosja czuwała, a panowie dyplomaci intrygowali”, u Mościckiego, s. 9: „Rosja czuwała a panowie dyplomaci układali plany na przyszłość”; STARZEŃSKI rkps, s. 31–32: A. Mokronowski dowodził jazdą „tak umiał się zręcznie sprawić, że owe małe wojsko [hetmana] roztopiło się jak kupa śniegu”, u Mościckiego, s. 11: cała armia Mokronowskiego stopniała „na kształt wiosennego śniegu”; STARZEŃSKI rkps, s. 39: „Branicki powrócił do łaski królewskiej, bo obawiano się go pomimo sparalizowania jego siły zaślubieniem Poniatowskiej...”, u Mościckiego, s. 14: Hetman Branicki wrócił do łask „już to z powodu wielkiej swej potęgi, której się obawiano, już to dla swego małżeństwa z Poniatowską siostrą króla”.

nych wersji rękopisów⁶⁶. Surowo ocenił XIX-wiecznych nierzetelnych wydawców Alojzy Sajkowski, uznając, że praktycznie edycje te tracą wartość przekazu źródłowego⁶⁷. Niestety, być może nie tak kategorycznie, ale należy owym krytycznym uwagom przyznać wiele racji, z pewnością w odniesieniu do analizy literackiej tych tekstów tak jest, niekoniecznie zaś jednak tak surowo należy ocenić ich przydatność do badań historycznych. W tym aspekcie zazwyczaj idea, myśl czy przesłanie bądź wymowa oceny danego faktu nie były diametralnie zmieniane przez wydawców, przede wszystkim tonowano ostrość sformułowań. Wnioski te nasuwają się po przeprowadzonej korelacji tekstów drukowanych z ich rękopisami. Oczywiście, nie zawsze było to możliwe ze względu na brak czy niedostępność oryginałów. Wszelako przebadany w ten sposób materiał był i tak bardzo obfity. Wpłynęło to także na pewne ograniczenie kwerendy w tym zakresie, sprawdzano więc tylko te fragmenty pamiętników, które wykorzystywano w tekście w brzmieniu oryginału i tylko w zakresie tematyki poruszanej w pracy. Wszystkie takie przypadki nieścisłości wydawców wskazywano w ten sposób, że cytowano dany fragment z rękopisu, jeżeli zaś druk był zgodny z rękopisem, podawano odsyłacz do wydawnictwa. W przypadkach, gdy różnic nie znajdowano, ograniczono się tylko do wskazania rękopisu, z którym porównywano konkretny wydany tekst. Uczyniono to w bibliografii, gdzie obok zapisu wydania w „źródłach rękopiśmiennych” odnotowano odpowiedni rękopis. Zazwyczaj nie stwierdzano zmian w idei myśli przekazywanej przez pamiętnikarza, natomiast łagodniono jej wydzwięk, oddając jej przesłanie za pomocą łagodniejszych sformułowań, niekiedy pewne wątki pomijano, choć i w tych przypadkach, jak się zdaje, nie zawsze chodziło o świadomą ingerencję w wymowę konkretnych opisów. Nie zmienia to faktu, że dla pamiętników bardziej niebezpieczni byli ich wydawcy niż cenzorzy. W tym względzie najwymowniejszy jest wspomniany przykład pamiętników W. Bagińskiego – nie zmienił ich cenzor, ale uczynił to wydawca już po uzyskaniu akceptacji tej wyższej instancji⁶⁸.

⁶⁶ Por. np. – choć w tym wypadku ocena była dużo bardziej pozytywna – krytyczne uwagi o wydaniu diariusza Marcina Matuszewicza przez Adolfa Pawińskiego, por. B. KRÓLIKOWSKI: *Nota edytorska*. W: MATUSZEWICZ. T. 1, s. 861–862. Por. też o wcześniejszych wydaniach pamiętników Kajetana Koźmiana, A. KOPACZ: *Przedmowa*. W: K. KOŹMIAN: *Pamiętniki*. T. 1. *Przedmowa* A. KOPACZ. Wstęp i komentarz J. WILLAUME. Wstęp edytorski M. KACZMAREK i K. PECOLD. Wrocław 1972 [dalej: KOŹMIAN], s. 6–8. Por. też *Dzienniki Józefa Kopcia brygadiera wojsk polskich. Z rękopisu Biblioteki Czartoryskich*. Oprac. i wyd. A. KUCZYŃSKI i Z. WÓJCIK. Warszawa–Wrocław 1995 [dalej: KOPEĆ] oraz *Dziennik podróży Józefa Kopcia*. W: *Sybir. Pamiętniki Polaków z pobytu na Sybirze*. T. 2. Chełmno 1865, w tym wydaniu znaleźć można skrócenia, poprawianie stylu. Edycja A. Kuczyńskiego i Z. Wójcika zgadza się z kopią przepisaną przez Stefana Kopcia wnuka pamiętnikarza w 1898 r., por. LMAB, F9 rkps 238 i 273, *Dziennik Józefa Kopcia brygadiera wojsk polskich*.

⁶⁷ A. SAJKOWSKI: *Nad staropolskimi...*, s. 3.

⁶⁸ Warto jednak podkreślić, że stereotypowego, negatywnego obrazu Rosjan i Niemców – co może być uznane za pewien wyznacznik, może nie poprawności edycji źródła, ale przynajmniej zachowania w generaliach jego treści, przesłania i wymowy – nie zmieniły zabiegi ani

Mniejsze obawy tego typu budzą wydawnictwa pamiętników następnego, XX stulecia. Niestety, problem z wydawcami źródeł zaczyna się pojawiać obecnie. Zdarzają się nienajlepsze edycje i to nie pamiętników pozostających w rękopisie, a tych wiele jeszcze czeka na swych wydawców, ale ponownych wydań, znanych już i dobrze opracowanych tekstów, z dużo gorszymi wprowadzeniami albo wstępami. Lepiej by się stało w takich przypadkach, gdyby ograniczano się do „reedycji” w nowej szacie graficznej bądź reprintu. Taką uwagę można odnieść do pamiętników Antoniego Białkowskiego, którego wydanie z 2003 roku bynajmniej nie wyróżnia się na korzyść w porównaniu z edycją Wacława Tokarza. Co więcej, nowi wydawcy zarzucają mu nadto krytyczne oceny przekazu A. Białkowskiego, ale to czyste nieporozumienie, W. Tokarz po prostu przeprowadzał krytykę źródła, oceniając, na ile jest ono wiarygodne, natomiast sami nie wiadomo, dlaczego robią z A. Białkowskiego mieszczanina, niestety nie podają, skąd zaczerpnęli tak cenną skądinąd informację⁶⁹.

W pracy ostatecznie – do tworzenia portretu szlachty – wykorzystano 288 przekazów o charakterze pamiętnikarskim, w tym 46 pozostających w rękopisie, kwalifikując odpowiednio do poszczególnych grup: pierwszej – 71, drugiej – 134, trzeciej – 83 „wspomnienia”⁷⁰. Informacje o tym, w której grupie znalazł się dany przekaz pamiętnikarski, umieszczono w bibliografii, przy każdej pozycji zaznaczono odpowiednio: 1, 2, bądź 3, brak zaś takiego określnika wskazuje, że dane źródło w pracy wyzyskano, ale nie przy tworzeniu portretu szlachcica. W bibliografii umieszczano tylko te wydania, na których opierano się przy konstruowaniu portretu szlachcica. W większości przypadków były to zazwyczaj wydania ostatnie albo najpełniejsze oraz te, z którymi dokonywano porównań we wstępie przy okazji oceny XIX-wiecznych wydawnictw źródłowych. W pracy wykorzystano zdecydowaną większość z zachowanych relacji pamiętnikarskich, spełniających postawione warunki, zarówno spośród tych wydanych drukiem, jak i pozostających w rękopisach, wszak jeżeli chodzi o te ostatnie, co pokazała przeprowadzona kwerenda w zbiorach archiwalnych Wilna, to z pewnością z oceną ostateczną, ile jeszcze ich pozostaje nieodkrytych w archiwach i bibliotekach, należy się wstrzymać. Pomimo tej uwagi uznać można, że korpus

XIX-wiecznej cenzury rosyjskiej, ani autocenzury polskich XIX-wiecznych wydawców pamiętników. Analizowanie większej grupy tego typu przekazów źródłowych wydawanych w różnych zaborach łagodzi negatywne skutki takiej ingerencji. Por. wątpliwości w tej materii A. SĄKOWSKI: *Nad staropolskimi...*, s. 3 i nn.

⁶⁹ Por. [A. BIAŁKOWSKI]: *Pamiętniki starego żołnierza (1806–1814)*. Wyd. W. TOKARZ. Warszawa 1903 [dalej: BIAŁKOWSKI] i ocenę tego wydania w A. BIAŁKOWSKI: *Wspomnienia starego żołnierza*. Gdynia 2003, s. III.

⁷⁰ Przy wyliczeniach różne wydania przekazu pamiętnikarskiego tego samego autora liczono jako jedną relację, podobnie postępowano w przypadku, gdy korzystano z wersji rękopiśmiennej i tekstu wydanego. Pominięto w tej statystyce także te przekazy źródłowe, które w pracy zostały wykorzystane, ale bezpośrednio nie posłużyły do tworzenia portretu szlachty; liczono tylko te, które w bibliografii występują z odpowiednimi kwalifikatorami: 1, 2, 3.

wykorzystanych źródeł jest w zasadzie pełny, a przynajmniej na tyle, że kolejne relacje pamiętnikarskie, tu nieuwzględnione, nie zmieniają już zasadniczo wyników poczynionych obserwacji.

Oczywiście, różna była przydatność poszczególnych przekazów pamiętnikarskich przy tworzeniu pracy. Wśród pamiętników pierwszej grupy, przyznać należy, dominującą rolę odgrywają zapisy Józefa Kossakowskiego i relacje autorstwa prawdopodobnie Jana Lipskiego⁷¹. Pokazują one świat szlachecki jako pewną oczywistość, są szczerze, ukazują go takim, jakim był. Ich autorzy piszą w przekonaniu może nie o wielkości Rzeczypospolitej, ale nie mają poczucia grożącego jej zagrożenia. Pozostawiony przez nich portret szlachcica z pewnością odbiega w „poprawności” od tego widzianego przez ich następców. Wiele wad narodu szlacheckiego zostało w nich opisanych, ale bynajmniej nie przez piszących tak były one kwalifikowane. W ten nurt można wpisać również Marcina Matuszewicza, jakkolwiek dla niego czasy stanisławowskie stanowiły tylko dopełnienie jego obszernego dzieła. Ta narracja w tonie jest bardzo zbliżona do refleksji przywołanych wyżej pamiętnikarzy, jakby nie widać różnicy pokolenia. M. Matuszewicz, postać czasów saskich, nie różni się wiele w podejściu do opisywanej rzeczywistości od swych pokoleniowych następców. Zdecydowanie bardziej refleksyjne są przekazy anonimowego autora *Dziejów Polski*⁷² oraz Augusta Moszyńskiego⁷³, obaj ci twórcy, ale szczególnie ten drugi, kreują już zupełnie inny portret szlachcica, z pewnością z większą liczbą wad. Natomiast tylko z kronikarskiego obowiązku można wspomnieć w tej grupie odległe od rzeczywistości polskiej pamiętniki Tomasza Kajetana Węgierskiego⁷⁴. Bardziej „zrównoważeni” pod tym względem są pamiętnikarze drugiej grupy. Spośród nich trzeba koniecznie wymienić Juliana Ursyna Niemcewicza⁷⁵, wszak nie tylko ze względu na niewątpliwą wartość jego pamiętników, ale także z uwagi na pozycję w społeczeństwie polskim, którą zajmował, oraz ze względu na wpływ jego działań polityczno-społecznych, przyczyniający się do rozwoju „pamiętnikarstwa polskiego”. Stał się on w pewnym momencie – już długo po upadku

⁷¹ Por. [J. LIPSKI]: *Notatki generała J. L. z lat 1775–1778*. Ze starego rękopisu zebrane przez J.I. KRASZEWSKIEGO. BW 1854, T. 2 [dalej: LIPSKI].

⁷² Por. *Dzieje polskie...* oraz inną kopię tegoż dzieła LMAB, F 148 rkps 134. T. 1 i 4, *Dzieje polskie czyli przypadki znaczniejsze od czasu interregnum po śmierci ś.p. Augusta III Króla Polskiego oraz za panowania Najjaśn. Stanisława Augusta Króla Polskiego Xięcia Litt. zdarzone* [dalej: *Dzieje polskie* rkps 2). Różnice między tymi rękopisami dotyczą tomów 1 i 4, te właśnie wykorzystano, podstawowy dla pracy wszak jest rękopis już wyżej cytowany LMAB, F 17 rkps 4, jest on obszerniejszy i wydaje się wersją późniejszą.

⁷³ Por. *Dziennik podróży do Francji i Włoch Augusta Fryderyka Moszyńskiego architekta JKM Stanisława Augusta Poniatowskiego 1784–1786*. Wybór i przekład z francuskiego B. ZBOŃSKA-DASZYŃSKA. Kraków 1970 [dalej: MOSZYŃSKI].

⁷⁴ Por. *Podróże i pamiętniki Tomasza Kajetana Węgierskiego*. BW 1850, T. 4; *Z życia Kajetana Węgierskiego. Pamiętniki i listy*. Wyd. S. KOSSOWSKI. „Przewodnik Naukowy i Literacki” 1908, T. 36 [dalej: WĘGIERSKI].

⁷⁵ Por. przede wszystkim cytowany już jego *Pamiętniki czasów moich*.

Rzeczypospolitej – „bożyszczem całego młodszego pokolenia”, „nie tylko był sędzią patriotyzmu, godności obywatelskiej i smaku, ale nadużywał tego stanowiska, wyrokując bezwzględnie”⁷⁶. To również w pewnym stopniu doprowadziło do owego „zrównoważenia” emocjonalnego wydzwiku relacji pamiętnikarskich drugiej grupy. W nich zestaw wad i zalet szlachty czasów stanisławowskich niewiele się różni, już wyraźniej obowiązuje pewien określony schemat myślenia. Na szczęście także i w tej grupie znalazło się wiele silnych osobowości, takich, które nie uległy urokowi i wielkości myśli autora *Śpiewów historycznych* i które swymi wspomnieniami modyfikowały głoszony przez niego „poprawny stereotyp”. Tu można wspomnieć sygnalnie chociażby Wirydianę Fiszerową, Kajetana Koźmiana czy Stanisława Wodzickiego⁷⁷. Większy problem ze wskazaniem takich indywidualności pojawia się w trzeciej grupie pamiętnikarzy, wśród nich autorytet J.U. Niemcewicza rósł, a proponowany przez niego obraz przeszłych czasów zyskiwał jeszcze powszechniejszą aprobatę. Wszelako i w tej grupie pojawili się pamiętnikarze, którzy zmieniali portret szlachcica stanisławowskiego, choć, oczywiście, działa się to w dużo mniejszym wymiarze i zakresie niż wcześniej przy porównaniu pierwszej i drugiej grupy. Zapewne wpływ na to miały ich własne doświadczenia z okresu napoleońskiego, które z jednej strony powodowały zaostrenie spojrzenia na przeszłe pokolenia, a z drugiej – gloryfikowały czasy trwania Rzeczypospolitej. Również wśród pamiętnikarzy trzeciej grupy mamy do czynienia z występowaniem pewnych schematów myślowych dotyczących przeszłości i jej ocen, co więcej, są one silniejsze niż u ich poprzedników, pamiętnikarzy drugiej grupy. Niemniej i w trzeciej grupie pamiętnikarzy znajdujemy indywidualności o oryginalnych sądach i dość bezkompromisowym spojrzeniu na przeszłość. W ten sposób z pewnością przyczynił się do budowy portretu szlachcica surowy, choć niekonsekwentny, Franciszek Gajewski, ale też Henrieta z Działyńskich Błędowska oraz bardzo barwny i kontrowersyjny w swych opisach Ludwik Łętowski⁷⁸. Ogólnie stwierdzić można, że wizja czasów stanisławowskich przekazywana przez pamiętnikarzy trzeciej grupy jest nieco odmienna niż ta kreślona przez pamiętnikarzy drugiej grupy, co wynikało z nieznamości w gruncie rzeczy tych niekiedy już dawno przeszłych – biorąc pod uwagę moment spisywania relacji – czasów. Niemieszczący się w wyznaczonych grupach, urodzony bo-

⁷⁶ *Pamiętniki Pawła Popiela (1807–1892)*. Kraków 1927, s. 16. Por. też opinie innych pamiętnikarzy o J.U. Niemcewiczu, TRĘBICKI 1, s. 212; GAJEWSKI, s. 28; ZAŁUSKI 2, s. 25.

⁷⁷ Por. W. FISZEROWA: *Dzieje moje własne i osób postronnych. Wiązanka spraw poważnych i błahych*. Przekład z francuskiego E. RACZYŃSKI. Warszawa 1998 [dalej: FISZEROWA]; KOŹMIAN. T. 1–3; S. WODZICKI: *Wspomnienia z przeszłości 1768–1840*. Kraków 1873 [dalej: S. WODZICKI].

⁷⁸ Por. GAJEWSKI; H. Z DZIAŁYŃSKICH BŁĘDOWSKA: *Pamiętnik przeszłości. Wspomnienia z lat 1794–1832*. Oprac. i wstęp K. KOSTENICZ, Z. MAKOWIECKA. Warszawa 1960 [dalej: BŁĘDOWSKA]; L. ŁĘTOWSKI: *Wspomnienia pamiętnikarskie*. Przygotowanie do druku, wstęp i przypisy H. BARYCZ. Wrocław 1966 [dalej: ŁĘTOWSKI].

wiem na początku XIX wieku pamiętnikarz Henryk Bogdański trafnie sedno sprawy oddał. Pisał, iż pamięta, jak ojciec opowiadał o pogłosce, że Polacy wejdą: „Miałem wtenczas lat pięć”, „gdy nie wiedziałem co to jest Polak, pytałem ojca, jak oni wyglądają”, ty jesteś Polak, ty się ich nie bój „oni są tylko nieprzyjaciółmi Niemców”. Nie wiedział też H. Bogdański, kto to są Niemcy, „wiem tylko, że ich nienawidziłem”, był to dopiero rok 1809⁷⁹. Jakkolwiek wielu pamiętnikarzy trzeciej grupy nawet chwaliło się, że się w Rzeczypospolitej urodzili, to podobnie się o tych czasach dowiadywali, jak młodziutki H. Bogdański, niemniej, i to wyraźnie widać u pamiętnikarzy trzeciej grupy, w miarę upływu czasu „rośnie suma wiedzy o epoce”, ale tak jak Janusz Tazbir odnosił to stwierdzenie do naszej wiedzy i rozumienia przeszłych czasów, tak można je odnieść do pamiętnikarzy trzeciej grupy. Wynikiem tego, jak można sądzić, był, i to bez względu na możliwość korzystania przez nich z „żywych źródeł”, „chodzących jeszcze po świecie”, obraz szlacheckiej sielanki w „pamięci” Soplicy⁸⁰.

Przy podziale materiału pamiętnikarskiego na wyżej scharakteryzowane trzy grupy, choć przedstawiona klasyfikacja pamiętników jest dość przejrzysta, pojawiły się pewne problemy. Niekiedy kwalifikacja danego przekazu nastęczała trudności. Mimo że uwaga ta nie dotyczy większości pamiętników, to jednak kwestie z tym związane należy odnotować. Niekiedy przekazy pamiętnikarskie autorstwa jednej osoby znalazły się w dwóch grupach. Przykładem są tu teksty A. Trębickiego – jego opisanie sejmu grodzieńskiego 1793 roku tworzone „na bieżąco” zakwalifikowano do pierwszej grupy pamiętników, natomiast historię insurekcji 1794 roku do drugiej grupy jako pisaną już wiele lat później⁸¹. Podobny problem wiąże się z innymi relacjami dotyczącymi insurekcji 1794 roku i wcześniej wojny 1792 roku. Dokładnych dat ich spisania najczęściej nie sposób ustalić, dlatego kierując się ich treścią i wyraźną różnicą w nastawieniu do problemów państwa i współobywateli w porównaniu z tokiem narracji w przekazach kwalifikowanych do pierwszej grupy, postanowiono je włączyć do drugiej grupy, tak postąpiono m.in. z relacjami Tadeusza Kościuszki i księcia Józefa Poniatowskiego⁸², wyjątkiem były tu relacje wyraźnie datowane i jedno-

⁷⁹ BO rkps 3536, k. 1, *Pamiętki z roku 1809 zebrał Henryk Bogdański*.

⁸⁰ J. TAZBIR: *Imć pan Soplica...*, s. 379.

⁸¹ Por. J. KOWECKI: *Wstęp...*, s. 5–6, 19, 24, 36–37, 39, 41. To jeden z bardziej charakterystycznych i dyskusyjnych pamiętnikarzy. Oceniano go jako złośliwego plotkarza, ale też jako „świadka dużej inteligencji” od jakobina do targowiczana. Widać u niego również ewolucję w spojrzeniu na przeszłość i na szlachtę. Podobny problem z klasyfikacją poszczególnych relacji dotyczy Jana Potockiego i jego przekazów zawartych w zbiorze: J. POTOCKI: *Podróże. Zebrał i oprac. L. KUKULSKI*. Warszawa 1959.

⁸² Por. *Opisanie Kampanii 1792 przez Kościuszkę świeżo po niej skreślone*. W: *Dzieje Tadeusza Kościuszki pierwszego naczelnika Polaków przez generała Paszkowskiego*. Kraków 1872 [dalej: KOŚCIUSZKO]; *Moje wspomnienia z kampanji 1792 r. przez Księcia Józefa Poniatowskiego*. W: *Pamiętniki wojenne 1792–1812*. W: *Biblioteka pamiętników i podróży po dawnej Polsce*. T. 6. Wyd. J.I. KRASZEWSKI. Drezno 1871 [dalej: J. PONIATOWSKI].

znacznie wskazujące, że autorzy spisywali je jeszcze przed rokiem 1795 i upadkiem Rzeczypospolitej⁸³. Błędy ewentualnie występujące w tej przestrzeni nie dotyczą wszak zachodzących istotnych zmian w portrecie szlachcica, wątpliwości tyczą tylko formalnej strony przyporządkowania. Wiele zapisów pamiętnikarskich powstałych w czasie Sejmu Wielkiego w swej wymowie było bliskich trendom dominującym w drugiej grupie pamiętnikarzy. Przy opracowaniu materiału źródłowego brano pod uwagę jego retorykę wynikającą z przynależności tych tekstów do konkretnej epoki, choć nie był to czynnik decydujący. Natomiast starano się uwzględniać przy ocenie konkretnej treści pamiętników również kwestie obowiązującej w danym czasie retoryki, wykorzystywano przy tym dawną praktykę oddzielania „prawdy od słów”, czemu służyły współczesna frazeologia i stylistyka⁸⁴. Zabiegowi temu nie poddawano jednak tekstów wydawanych w XIX wieku w zniekształconej formie, chyba że kolacjonowano je z wersjami rękopiśmiennymi. Wydźwięk słów staje się szczególnie istotny przy ukazywaniu stosunku współczesnych do Rzeczypospolitej już po jej upadku. Wówczas frazeologia patriotyczna była wszechobecna, czasami więc buńczuczne wypowiedzi autorów konfrontowano z innymi akapitami ich przekazów, świadczącymi o względności albo dwuznaczności ich postawy w stosunku do państwa, ową „oboczność” w pracy zaznaczano.

O wartości pamiętników dla rozważań nad dziejami Rzeczypospolitej czasów stanisławowskich wypowiedziało się już wielu wybitnych polskich badaczy tego okresu. Ich ocena takich relacji, biorąc pod uwagę wartości poznawcze czy interpretacyjne przekazów, była zazwyczaj bardzo wysoka. Wszyscy oni jednak zastrzegali, że rzadko teksty te stanowiły dla nich źródło podstawowe. Zazwyczaj traktowali je jako uzupełnienie innego typu materiału, np. korespondencji, posługując się przy tym zasadą upodmiotowienia treści przekazu i nadania mu „wartości logicznej: prawdy względnie fałszu”⁸⁵. Takie standardowe ujęcie i wykorzystanie źródeł o charakterze pamiętnikarskim jest częste czy wręcz powszechne⁸⁶. Działanie temu podobne zazwyczaj jest uzasadnione i zrozumia-

⁸³ Jako przykład można tu podać wspomnianego A. Trębickiego i jego opis sejmu 1793 roku oraz LMAB, F 17 rkps 5, *Anonim. Dziennik 1793 NN* [dalej: *Dziennik 1793 rkps*].

⁸⁴ Por. T. BIENKOWSKI: *Szkolne wykształcenie retoryczne wobec wymogów praktyki. (Uwagi o funkcjonowaniu retoryki w Polsce w XVI i XVII w.)*. W: *Retoryka a literatura*. Red. B. OTWINOWSKA. Wrocław–Warszawa 1984, s. 211. Por. też J. TAZBIR: *Rola żywego słowa w polskiej propagandzie wyznaniowej*. KH 1980, T. 86, z. 2, s. 291–309.

⁸⁵ Por. J. TOPOLSKI: *Problemy metodologiczne korzystania ze źródeł literackich w badaniu historycznym*. W: *Dzieło literackie jako źródło historyczne*. Red. Z. STEFANOWSKA i J. SŁAWIŃSKI. Warszawa 1978, s. 8; M. KACZMAREK: *O początkach pamiętnikarstwa polskiego*. Pam.P. 1971, z. 1, s. 29. Por. też poniższe akapity o kwestiach metodologicznych D. ROLNIK: *Wartość i znaczenie pamiętników w badaniach nad przeszłością – przykład czasów stanisławowskich (1764–1795). Uwagi wstępne*. W: *Piśmiennictwo pragmatyczne w Polsce do końca XVIII wieku na tle powszechnym*. Red. J. GANCEWSKI, A. WALKÓWSKI. Olsztyn 2006, s. 221–229.

⁸⁶ Por. np. S. KIENIEWICZ: *Materiały pamiętnikarskie...*, s. 29–31; J. DUTKIEWICZ: *Materiały pamiętnikarskie w moim warsztacie badawczym i dydaktycznym*. Pam.P. 1972, z. 1, s. 103–105;

łe, jeśli weźmie się pod uwagę specyfikę wykorzystywanych przez danego autora źródeł do konkretnego tematu badawczego. W zależności od zagadnienia dobiera się najistotniejsze dla niego pamiętniki i je wykorzystuje, chętniej czyni się to jednak ze względu przede wszystkim na barwny język relacji niż na ich treść, ta wszak poddawana jest interpretacji semantycznej, na podstawie której formułowane są sądy „o wiarygodności danego źródła”⁸⁷. Oczywiście, fascynacja formą przekazu nie deprecjonuje wyników dociekań, których podstawę zazwyczaj stanowi inna kategoria źródeł, wpływa natomiast niewątpliwie na atrakcyjność sposobu pokazywania przeszłości⁸⁸. Zauważyć również można, iż w pracach badaczy czasów stanisławowskich wykorzystuje się raptem kilka pozycji pamiętnikarskich, przy czym w tym kanonie najczęściej pojawiają się relacje J. Kitowicza, J.U. Niemcewicza czy jeszcze paru innych autorów wspomnień z tego okresu⁸⁹. Biorąc pod uwagę, że dysponujemy około 300 tego typu przekazami, odnoszącymi się do czasów Stanisława Augusta⁹⁰, stwierdzić lakonicznie należy, że ta baza źródłowa bywa przez historyków wykorzystywana w bardzo ograniczonym stopniu, choć nawet sama liczba pamiętników skłaniać może i powinna do zupełnie odrębnego ich potraktowania oraz głębszej refleksji nad nimi, szerszej analizy zawartości ich treści i do wykorzystania ich jako zupełnie samodzielnej grupy źródeł w badaniach historycznych. Ta ich sfera odnosząca się – stwierdźmy umownie – do kwestii politycznych w dużej mierze została wyzyskana, choć też nie do końca, pozostaje natomiast wiele obszarów poznania przeszłości, dla których pamiętniki mogą być źródłem wręcz niezastąpionym i jedynym. Wypada skonstatować, że dla drugiej połowy XVIII wieku – poza nielicznymi pracami o charakterze literacko-historycznym, A. Cieńskiego, Hanny Dziechcińskiej, A. Sajkowskiego⁹¹ czy opracowaniami historycznymi

W. CZAPLIŃSKI: *Pamiętniki jako źródło dla historyka nowożytnego*. Pam.P. 1972, z. 2, s. 3–7; H. WERESZYCKI: *Uwagi na temat użyteczności pamiętników jako źródła do historii XIX wieku*. Pam.P. 1972, z. 3, s. 24–27; A. PRZYBÓŚ: *Rola pamiętników staropolskich w mojej pracy naukowej*. Pam.P. 1972, z. 3, s. 57–61; A. KICOWSKA: *Pamiętniki jako źródło do badań nad dzieckiem i dzieciństwem*. W: *Dziecko w rodzinie i społeczeństwie. Dzieje nowożytne*. Red. K. JAKUBIAK, W. JAMROZEK. T. 2. Bydgoszcz 2002, s. 301–310.

⁸⁷ Por. J. KARPIŃSKI: *Literatura jako źródło dla badań socjologicznych*. W: *Dzieło literackie...*, s. 37; J. GIEDYMIN: *Z problemów logicznych analizy historycznej*. Poznań 1961, s. 44 i nn.

⁸⁸ Por. J. DUTKIEWICZ: *Materiały...*, s. 103–104.

⁸⁹ Por. M. KACZMAREK: *O początkach...*, s. 29.

⁹⁰ Obliczenia na podstawie zestawień autora, przy założeniu, że ogranicza się je tylko do autorów urodzonych do 1795 roku. W *Nowym Korbucie* tylko 73 postacie występują z kwalifikatorem „pamiętnikarz”, por. A. CIEŃSKI: *Pamiętnikarstwo...*, s. 27. Natomiast Edward Maliszewski z czasów stanisławowskich wylicza 386 pozycji „pamiętnikarskich”, zalicza tu wszelako listy, raporty i opracowania, co znacznie ową liczbę zawyża; por. E. MALISZEWSKI: *Bibliografia pamiętników polskich i Polski dotyczących*. Warszawa 1928, s. 70–105. Por. też A. CIEŃSKI: *Pamiętnikarstwo...*, s. 457.

⁹¹ Por. A. CIEŃSKI: *Pamiętnikarstwo...*; IDEM: *Z dziejów pamiętników...*; H. DZIECHCIŃSKA: *O staropolskich dziennikach podróży*. Warszawa 1991; EADEM: *Pamiętniki czasów saskich. Od*

poświęconymi historii społecznej, próbami odmalowania fragmentów portretu szlachcica „staropolskiego” przez J. Tazbira czy A. Mączaka⁹² – nie traktowano pamiętników w sposób samoistny jako osobnej kategorii źródła, która pozwolić może na odtworzenie obrazu przeszłości. Używano je raczej i ujmowano jako część wyodrębnionej wcześniej kategorii źródeł literackich, wszak, co trzeba zaznaczyć, rozważano je głównie z punktu widzenia badań literaturoznawczych⁹³, ponadto prace te drugiej połowy XVIII wieku ledwo dotyczą. Próby wykorzystania pamiętników jako źródła podstawowego dla badań historycznych nad okresem stanisławowskim są rzadkie i przede wszystkim bardzo wycinkowe⁹⁴. W naukach historycznych właściwie tylko w teoretycznych rozważaniach

sentymalizmu do sensualizmu. Bydgoszcz 1999; EADEM: *Świat i człowiek...*; A. SĄKOWSKI: *Nad staropolskimi...*

⁹² Por. J. TAZBIR: *Wstęp*. W: IDEM: *Świat panów Pasków...*, s. 5 i nn.; A. MĄCZAK: *Klientela. Nieformalny system władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w.* Warszawa 1994, s. 275–284.

⁹³ Por. J. KARPIŃSKI: *Literatura jako źródło...*, s. 31 i nn.; por. też recenzję tego wydawnictwa, K. ŚRENIOWSKA: *Dzielo literackie jako źródło historyczne*. „Historyka” 1990, T. 20, s. 147.

⁹⁴ Por. np. A. ZAHORSKI: *Spór o Stanisława Augusta*. Warszawa 1988, s. 11–37, tu na podstawie pamiętników autor odtworzył portret króla. Por. też A. ROČKO: *Pamiętniki polskich zesłańców na Syberię w XVIII wieku*. Olsztyn 2001; R. WAKSMUND: *Historia dziecka i dzieciństwa z perspektywy prozy wspomnieniowej*. W: *Dziecko w rodzinie i społeczeństwie...*, s. 311–321; M.E. KOWALCZYK: *Obraz Włoch w polskim piśmiennictwie geograficznym i podróżniczym osiemnastego wieku*. Toruń 2005; I. KULESZA-WORONIECKA: *Obraz dworu magnackiego w pamiętnikach i wspomnieniach osiemnastowiecznych*. W: *Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*. Red. E. DUBAS-URWANOWICZ, J. URWANOWICZ. Warszawa 2006, s. 231–242; Z. LIBERA: *Sejm Czteroletni w oczach pamiętnikarzy*. W: *Sejm Czteroletni i jego tradycje*. Red. J. KOWECKI. Warszawa 1991, s. 177–187; M. BRATUŃ: „*Ten wykwinny, wykształcony Europejczyk*”. *Zagraniczne studia i podróże edukacyjne Michała Jerzego Wandalina Mniszcha w latach 1762–1768*. Opole 2002, taki charakter ma rozdział IV tej pracy; P. BOREK: *Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach: bohaterowie, fortece, tradycja*. Kraków 2001; K. KOEHLER: *Domek szlachecki w literaturze polskiej epoki klasycyzmu*. Kraków 2005; A. NIEWIARA: *Wyobrażenia o narodach w pamiętnikach i dziennikach z XVI–XIX*. Katowice 2000; J. RZOŃCA: *Obraz Syberii (Daurii–Zabajkale w pamiętniku zesłańca księdza Faustyna Ciecierskiego*. W: *Polacy w dziejach Europy Środkowej i Rosji (XVI–XX w.)*. Red. J. RZOŃCA. Opole 2004, s. 117–132. Por. też D. ROLNIK: *Jaka jest, była i jaka powinna być Rzeczypospolita. Wizja państwa idealnego w literaturze pamiętnikarskiej czasów stanisławowskich i o czasach stanisławowskich*. W: *Spory o państwo w dobie nowożytnej. Między racją stanu a partykularyzmem*. Red. Z. ANUSIK. Łódź 2007, s. 255 i nn.; IDEM: *Księstwo Warszawskie w świadomości Polaków. Świadectwo pamiętników*. „Roczniki Humanistyczne” 2007, T. 55, z. 2, s. 83 i nn.; IDEM: *Obraz sąsiadów-zaborców w czasach stanisławowskich w świetle polskiej literatury pamiętnikarskiej*. „Przegląd Nauk Historycznych” 2005, T. 4, nr 2, s. 77 i nn.; IDEM: *Obraz sejmików doby stanisławowskiej (1764–1795) w polskiej literaturze pamiętnikarskiej – współcześni o granicach wolności szlacheckich*. W: *Demokracja, liberalizm, społeczeństwo obywatelskie. Doktryna i myśl polityczna*. Red. W. KAUTE, współpraca P. ŚWIERCZ. Katowice 2004, s. 377 i nn.; IDEM: *Obraz szlachty polskiej na kresach południowo-wschodnich Rzeczypospolitej w czasach stanisławowskich w świetle polskiej literatury pamiętnikarskiej*. W: *Cywilizacja prowincji Rzeczypospolitej szlacheckiej*. Red. A. JANKOWSKI, A. KLONDER. Bydgoszcz 2004, s. 159 i nn.; IDEM: *Od I do III rozbioru – dzieje polityczne Rzeczypospolitej czasów stanisławowskich w relacjach pamiętnikarzy w habitach i sutannach*. W: *Narracje – (Auto)biografia – Etyka*. Red. L. KOCZANOWICZ, R. NAHIRNY, R. WŁODARCZYK. Wrocław 2005 s. 287

na temat istoty źródeł historycznych i przy tworzeniu ich definicji wydzielano pamiętniki. W takim ujęciu przedstawiali je m.in. Marceli Handelsman, Ernst Bernheim lub Wilhelm Bauer⁹⁵. W pracach zaś historycznych, szczególnie w szerszych monograficznych opracowaniach, pamiętniki stanowiły i stanowią skądinąd zazwyczaj słusznie, tylko uzupełnienie. Niewielu badaczy do prac o charakterze zdecydowanie historycznym zdecydowało się na wyodrębnienie i osobne potraktowanie pamiętników⁹⁶. W tym opracowaniu natomiast świadomie pominięto przekaz materiałów źródłowych innych kategorii, wszak przy tak obszernie zakreślonych polach badawczych taka konfrontacja otwiera zupełnie nowe przestrzenie porównań w ramach wskazanej problematyki.

Przy opracowaniu wielu zagadnień materiały pamiętnikarskie z pewnością nie zastąpią źródeł epistolograficznych ani dokumentowych, wszelako często pozwalają znacznie lepiej odtworzyć atmosferę danych czasów, w przeciwieństwie bowiem do wymienionych są zazwyczaj relacjami dłuższymi, a ponadto utrwalano w nich rzeczy, które współczesnym wydawały się na tyle oczywiste, że w krótkich listowych formach przekazu je pomijano, zyskiwały zaś na wadze z perspektywy czasu. Pamiętniki zawierają także głębsze myśli czy oceny, na które w listach często nie było miejsca bądź autor niekoniecznie chciał się nimi w danej chwili dzielić. Podobną uwagę możemy odnieść do porównania pamiętników ze źródłami dokumentowymi, które zazwyczaj w ogóle pozbawione są ocen wartościujących rzeczywistość, najczęściej stwierdzają jej stan w określonej chwili. Źródła epistolograficzne oddają dany moment przeżywania bieżących chwil, stąd opinie w nich wyrażone zawierają w sobie pewne naturalne ograniczenie, często brak w nich refleksji. Tych wszystkich ograniczeń natomiast pozbawione są pamiętniki. Pozwalają one uchwycić właściwą myśl przewodnią, która tkwiła w danej społeczności, była motorem podejmowanych przez nią działań i skłaniała do określonych zachowań. Nie ulega wątpliwości, że do odtworzenia dziejów panowania Stanisława Augusta pamiętniki są źródłem wielce pomocnym, przede wszystkim ukazują „wyższe układy znaczeniowe”⁹⁷, oddają klimat epoki, doskonale opisują obyczaje i bieg życia codziennego, a także, chociaż w mniejszym stopniu, korygują wiedzę o przebiegu zdarzeń politycznych⁹⁸. Zazwyczaj też zawarte są w nich spostrzeżenia bardziej krytyczne w stosunku do przeszłych zdarzeń bądź, odwrotnie, gloryfikujące przeszłość, dzięki nim jednak łatwiej zrozumieć problemy danej epoki i odtworzyć zbiorowy portret grup spo-

i nn. W artykułach tych nie dzielono konsekwentnie materiału źródłowego na grupy, tylko sugerowano taki zabieg, inne były także w nich założenia badawcze.

⁹⁵ Por. J. KOZAKIEWICZ: *Pamiętniki...*, s. 123–125.

⁹⁶ Ibidem.

⁹⁷ Por. H. MARKIEWICZ: *Główne problemy wiedzy o literaturze*. Kraków 1976, s. 143.

⁹⁸ Por. J. KOZAKIEWICZ: *Pamiętniki...*, s. 131–132; F. JAKUBCZAK: *Metodologiczne problemy użytkowania pamiętników*. W: *Ruch pamiętnikarski i przemiany polskiej kultury*. Warszawa 1972, s. 88–89.

łecznych tworzących ówczesne społeczeństwo, przede wszystkim zaś najważniejszej z nich – szlachty. To wszystko istotne – choć nie jedyne – argumenty przemawiające za odrębnym potraktowaniem relacji pamiętnikarskich. Pamiętniki dają w miarę wiarygodne informacje o tym, jak ich twórcy widzą dziejące się na ich oczach zdarzenia⁹⁹, a przez ten pryzmat doświadczeń – w takiej płaszczyźnie pamiętnik staje się autoportretem autora¹⁰⁰ – stają się też w dużej mierze odwzorowaniem, niekiedy wręcz kalką idei, nastrojów, trendów w myśleniu o okalających ich problemach i w ogóle rzeczywistości, przynajmniej tej części społeczności, w której żyli i z którą byli związani pamiętnikarze.

Pamiętniki zyskują na wadze w badaniach nad historią społeczną przeszłych czasów, jeśli uznamy je za odzwierciedlenie stereotypów funkcjonujących w dawnym społeczeństwie szlacheckim. Pamiętniki bowiem poza rejestracją widzianych – pamiętanych, wspominanych zdarzeń oraz przemyśleniami autorów w tym obrębie niejako niechętnie ustosunkowują się, a często i przejmują mniej lub bardziej świadomie oceny, opinie funkcjonujące w środowisku piszących wspomnienia o zdarzeniach zarówno bieżących, jak i przeszłych, tym samym ukazują stereotypowy obraz danej przeszłej już rzeczywistości, w tym przypadku czasów stanisławowskich. Dzieje się tak jednak nie zawsze i nie do końca, większość bowiem relacji pamiętnikarskich spisana była znacznie później, niekiedy wiele lat po upadku Rzeczypospolitej, przez co też minione, kolejne „epoki” zmieniały dawny ogląd, ale również sami pamiętnikarze, siląc się niekiedy na oryginalność, owym trendom „swoich czasów” w sposobie opisu obserwowanych przemian się przeciwstawiali. Niemniej ta uwaga z pewnością dodaje wartości proponowanemu ujęciu zagadnienia tytułowego, ponieważ pokazuje, jak zmieniał się w stereotypie myślowym ogląd mimo wszystko niedawnej dla wielu przeszłości, jak zmieniał się w czasie podejście ogółu do tych samych problemów¹⁰¹, a tym samym jak zmieniały się rysy charakterologiczne polskiej szlachty, jak zmieniał się jej portret. Owe zmiany dostrzegane w przekazach źródłowych zostały w pracy uwzględnione także w odniesieniu do czasu postanisławowskiego. Uznano, że obserwacje zmian zachodzących w świadomości szlachty, uwidaczniające się też w zarysowywanym jej portrecie, mieszczą się w „epoce upadku państwa polskiego”, ale także „epoce długiego trwania oświecenia”. To zaś dawało podstawy do poszerzenia płaszczyzny chronologicznej rozważań nad zasadniczym tematem pracy, tak bowiem należy traktować relacje „dzieci” stanisławowskiej epoki, mających w chwili upadku państwa parę, paręnaście lat.

⁹⁹ M. HANDELSMAN: *Historyka*. Warszawa 1928, s. 49–50.

¹⁰⁰ S. HERBST: *Potrzeba historii czyli o polskim stylu życia. Wybór pism*. T. 2. Warszawa 1978, s. 45.

¹⁰¹ Por. uwagi teoretyczne na ten temat, F. ANKERSMIT: *Narracja, reprezentacja, doświadczenie. Studia z teorii historiografii*. Red. E. DOMAŃSKA. Kraków 2004, s. 33–34.

Według teorii stereotypów obraz budowany na jej podstawie stanowi sumę poglądów obiegowych na dany temat, niekoniecznie musi on być konfrontowany z innymi odmiennymi opiniami i też niekoniecznie prawdziwymi, natomiast ważne jest aby obowiązywały one w danej zbiorowości, innymi słowy, w części tylko może, ale nie musi być to obraz rzeczywisty¹⁰². Niemniej: „Badania najbardziej, potocznych, stereotypowych opinii [...] ujawniają ich zależność od aktualnych układów i konfiguracji politycznych, od wyobrażeń właściwych ludziom danej epoki; każda z nich stwarza własną wizję narodowych dziejów oraz sobie tylko właściwy obraz dawnych bohaterów”, wszak: „Po pewnym czasie prawdziwe realia ich życiorysów przestają mieć istotniejsze znaczenie. Ci sami nieraz ludzie bywają kolejno symbolami różnych wartości [...]”¹⁰³. Tak często myśleli XIX-wieczni wydawcy pamiętników, choć również, wydaje się, że świadomość istnienia takich zasad nie zawsze dobrze wpływała na rzetelność wydawanych przez nich pamiętników. Tutaj warto odnotować pewne ich spostrzeżenia. W przedmowie do wydania relacji J.D. Ochockiego redaktorzy napisali trafnie: „Epoka urabia ludzi. Autor pamiętników nie mógł być innym od otoczenia, wśród którego rósł i dojrzewał”¹⁰⁴. Równoległe podkreślano: „Wiarygodność bowiem i autentyczność w pamiętnikach są warunkiem niezbędnym, inaczej pomiędzy prawdą historyi a igraszką fantazyi i dowcipu trudno byłoby graniczną przeprowadzić linię”¹⁰⁵. To „teoretyczne” rozmycie bynajmniej nie odnosi się do oceny wartości przydatności pamiętników jako źródła przy odtwarzaniu stereotypów ani do wyników niniejszej pracy. To tylko model, meandry teoretycznego ujęcia tematu, który został nałożony na strukturę wewnętrzną pracy, a przy tym na przysłowiowy kwestionariusz pytań, stawianych tym źródłom, pytań, na które szukano odpowiedzi w pamiętnikach. Tu kwestią pomocniczą, wzmacniającą stereotyp, choć wcale o nim nieprzesądzającą, była powszechność opinii. Prezentowany w pamiętnikach dla XVIII wieku taki stereotyp może tylko pośrednio dać odpowiedź na pytanie, co sądziła otaczająca pamiętnikarza, najczęściej milcząca, większość społeczeństwa. Przekazy pamiętnikarzy drugiej i trzeciej grupy w takiej warstwie interpretacyjnej są wszak dużo bardziej skomplikowane niż relacje kwalifikowane do pierwszej grupy. Pamiętniki spisywane po 1795 roku poza przemyśleniami autorów zawierają ustosunkowanie się, mocniejsze, do panujących opinii współczesnych w odniesieniu do różnych kwestii społeczno-polityczno-ekonomicznych, często wręcz przejmują ich oceny, tym samym niejako ukazują stereotypowy obraz danej przeszłej już rzeczywistości. W tym kontekście stwierdzić można, że „subiektywne wypowiedzi pamiętnikarskie przenoszą punkt ciężkości na obiegowe opinie funkcjo-

¹⁰² Por. A. SCHAFF: *Stereotypy a działanie ludzkie*. Warszawa 1981, s. 70 i nn.

¹⁰³ J. TAZBIR: *Wstęp*. W: IDEM: *Świat panów Pasków...*, s. 5–6.

¹⁰⁴ Przedmowa. W: J.D. OCHOCKI. T. 1, s. 4.

¹⁰⁵ L. SIEMIENSKI [Wprowadzenie]: W: *Pamiętnik kantora Katedry Krakowskiej przez Lucyana Siemieńskiego*. BW 1879, T. 1, s. 177.

nujące w świadomości szlachty”¹⁰⁶. Pamiętniki w sprawach ogólnych – patrzenie na współbraci, przyczyny i skutki ważnych momentów dla całej zbiorowości – wyrażają pewien określony pogląd głoszony przez jakąś część społeczeństwa. Zazwyczaj to odbicie czasu spisywania relacji uzewnętrznia się w werbalnym zapisie – jego ujednoczenie następuje tym bardziej, im więcej czasu upłynęło od momentu zaistnienia opisywanych zdarzeń, zindywidualizowane w takim opisie właściwie są tylko koleje losu jego autora. Pamiętniki ukazują najczęściej z perspektywy czasu i pod wpływem ogólnych ocen dominujących w opiniach współczesnych różnych bieżących, ale także przeszłych zdarzeń, najważniejsze dla osoby piszącej wypadki, umieszczane zaś w nich zapisy faktów i sytuacji można uznać za odzwierciedlające nastawienie szlacheckiej opinii publicznej do danego problemu, a stąd do stereotypu już krok. Każdy taki jednostkowy opis pamiętnikarski, tworzony na podstawie faktów, zdarzeń i przeżyć, zawiera sposób myślenia i pojmowania rzeczywistości przez daną osobę. To przysłowiowy indywidualny rys. Ale twórca relacji również wkomponowuje się w oczekiwania otoczenia, najczęściej najbliższego – rodziny, sąsiadów. To razem tworzy portret opisywanej zbiorowości. Grupa takich zapisów jest, można przyjąć, odbiciem sposobu, mechanizmu postrzegania całej okalającej rzeczywistości przez daną część społeczeństwa, w przypadku pamiętników odnoszących się do „doby” stanisławowskiej – przez szlachtę. Także rozpiętość czasowa w powstawaniu tych zapisów pozwala zauważyć zmiany u współczesnych w postrzeganiu niekiedy tych samych spraw¹⁰⁷. Upływający czas dodaje barw i poszerza obrębę tworzonego obrazu. Jedną jest tylko tego wada – w niektórych fragmentach powstający portret szlachty stanisławowskiej jest mniej wyrazisty.

Relacje pamiętnikarskie zdają się odzwierciedlać tendencje w nastawieniu większości społeczeństwa do najważniejszych problemów życia społeczno-polityczno-ekonomicznego w chwili ich spisywania, są więc również świadectwem mentalności szlachty i zmian w niej dokonujących się oraz ukazują w ogóle „świadomość społeczeństwa danej epoki”, odnosząc ją też do przeszłości¹⁰⁸.

¹⁰⁶ A. POŚPIECH, W. TYGIELSKI: *Spoleczna rola dworu magnackiego XVII–XVIII wieku*. PH 1978, T. 69, z. 2, s. 217.

¹⁰⁷ Por. J. TOPOLSKI: *Problemy metodologiczne...*, s. 25. Por. też J. BUKOWSKI: *Wartość poznawcza pamiętników*. Pam.P. 1972, z. 4, s. 98; M. JASKÓLSKI: *Powieść historyczna a historia i tradycja. (Wybór problematyki)*. „Historyka” 1979, T. 9, s. 65.

¹⁰⁸ Podobne wartości przypisuje się ogólnie twórczości literackiej, por. R. CZEPULIS-RASTENIS: *Znaczenie prozy obyczajowej XIX wieku dla badań ówczesnej świadomości i stosunków społecznych*. „Historyka” 1978, T. 8, s. 111 i nn. Por. zagadnienia definicji D. BAKOWSKI-KOIS: *Historia mentalności...*, s. 91 i n.; B. ROK: *Mentalność duchowieństwa polskiego w XVIII wieku*. W: *Studia z dziejów kultury i mentalności czasów nowożytnych*. Red. K. MATWIJOWSKI, B. ROK. Wrocław 1993, s. 7 i nn.; W. WRZOSEK: *Historia – kultura – metafora. Powstanie nieklasycznej historiografii*. Wrocław 1995, s. 135. Por. też w tym kontekście K. BARTKIEWICZ: *Obraz dziejów ojczystych w świadomości historycznej w Polsce doby Oświecenia*. Poznań 1979, s. 92–193; M. DESZCZYŃSKA: „*Historia sacra*” i dzieje narodowe. *Refleksja historyczna lat 1795–1830*

Bynajmniej nie oznacza to, że ten, który konkretny opis tworzył, świadomie rejestrował swe myśli tak, by wkomponować je w tok narracji o przeszłości i jednocześnie połączyć z istniejącymi w społeczeństwie tendencjami w postrzeganiu przykładowo kwestii społeczno-politycznych lub – szerzej – ideologicznych w chwili spisywania relacji, raczej umieszczał je tam w sposób automatyczny. Nawet rzadko kiedy można stwierdzić – co tyczy wspomnień spisanych na przełomie XVIII i XIX wieku – że zachodziła taka jednoznaczna zależność, jakkolwiek język i znaczenie pewnych pojęć przynależały do epoki, w której dane słowa były kreślone. By jednak to wszystko uchwycić i poddać analizie, konieczne staje się właściwe, szerokie – kompleksowe, a zarazem odrębne potraktowanie tego typu źródeł. Warunkiem podstawowym realizacji tego zamierzenia jest odpowiednie pogrupowanie relacji o charakterze pamiętnikarskim według określonych w miarę ostrych kryteriów. Wszak, co ma dla niniejszej pracy duże znaczenie, istotne pozostaje stwierdzenie, iż „stereotypy” zachowują i kultywują pamięć, a w tym sensie pamiętniki są tego bardzo wiernymi przekaznikami, wątki osobiste opowiadane przez ich autorów akurat tej wymowy ogólnej nie zmieniają.

Pojęcia „stereotyp”, „wyobrażenie”, „obraz” oraz „wizerunek”¹⁰⁹ zostaną w tych rozważaniach potraktowane jako bliskoznaczne, podobnie wymiennie używane będą terminy „cudzoziemiec” i „obcy”, jakkolwiek przy teoretycznych rozważaniach przypisywane im są często różne treści i znaczenia¹¹⁰. Natomiast pojęcie „elita” odnoszone będzie generalnie tylko do najbardziej opiniotwórczej części społeczeństwa szlacheckiego, która w pewnym sensie tworzyła stereotyp i ewentualnie – w zależności od doświadczeń zbiorowości całej bądź mniejszej chociażby rodziny – go modyfikowała. Sama zaś definicja elity pojmowanej jako część społeczeństwa wyróżniająca się „spośród szerokich mas swoją pozycją majątkową, społeczną”, ta, do której dopasowywano się, uznając za dobre obowiązują-

nad rolą religii i Kościoła w przeszłości Polski. Warszawa 2003, s. 7–15; A. WIT LABUDA: *O pojęciu „świadomość narodowa”...*, s. 43–54.

¹⁰⁹ Por. m.in. A.P. WEJLAND: *Obrazy grup społecznych. Studium metodologiczne.* Warszawa 1991, s. 19–28, 66–84; Z. BOKSZAŃSKI: *Stereotypy a kultura.* Wrocław 2001, s. 5–14, 27–32; J. SOB CZAK: *Stereotyp Litwina w świadomości historycznej społeczeństwa Rzeczypospolitej szlacheckiej.* W: *Kultura polityczna w Polsce. T. 2: Mity i fakty.* Red. M. KOSMAN. Poznań 1999, s. 93–98; J. SCHMIDT: *Funkcje i właściwości stereotypów etnicznych. Refleksje teoretyczne.* W: „Acta Universitatis Wratislaviensis”. „Historia”. T. 79. Wrocław 1991, s. 5 i nn.; J. TAZBIR: *Stereotypów żywot twardy.* W: *Mity i stereotypy w dziejach Polski.* Red. J. TAZBIR. Warszawa 1991, s. 8 i nn.; J. JEDLICKI: *Kłopoty pojęciowe historyka.* W: *Idealy nauki i konflikty wartości. Studia złożone w darze S. Amsterdamskiemu.* Red. E. CHMIELECKA, J. JEDLICKI, A. RYCHARD. Warszawa 2005, s. 265–271; R. WAPIŃSKI: *Kształtowanie się stereotypu Polaka-katolika.* W: *Naród i religia.* Red. T. STEGNER. Gdańsk 1994, 17–20.

¹¹⁰ Por. Z. BOKSZAŃSKI: *Stereotypy...*, s. 71–87; A.P. WEJLAND: *Obrazy...*, s. 104 i nn.; J. SOB CZAK: *Stereotyp Litwina...*, s. 93–98; J. SCHMIDT: *Funkcje i właściwości...*, s. 5–6.

jące w niej „mody”, dominujące w ocenach poszczególnych kwestii¹¹¹, została nieco zmodyfikowana. Jakkolwiek tak często pamiętnikarze postrzegali senatorów, możnych i magnatów jako właśnie elitę stanu szlacheckiego, w niniejszej pracy pojęcie to odnosić się będzie również do pamiętnikarzy, ale też części przynajmniej potencjalnych odbiorców ich przemyśleń, wszak elita to przede wszystkim ci, którzy tworzyli sferę idei oraz ci, którzy byli ją w stanie odebrać. Właściwie tej i takiej szlachty portret powstał w niniejszej pracy. To jej świadomość, sposób myślenia o pomyślności własnego doczesnego bytu oraz wpływie państwa i narodu na niego go tworzył, uzupełniała go zaś pamięć o wielkich postaciach, tradycji i własnej historii¹¹². Także jej mentalność, rozumiana jako pragnienie, sposób myślenia o rzeczywistym świecie i własnym miejscu w nim, określona i w miarę trwała hierarchia wartości w danym momencie uwidaczniająca się wyraziście w relacjach pamiętnikarzy, budowała ten wizerunek szlachty polskiej¹¹³. Taki zresztą, w dużej mierze „elitarny”, w ujęciu ogólnym, jest przekrój pamiętnikarzy tworzących portret szlachty w tej pracy. To w większości osoby bądź kwalifikujące się do średniej szlachty, bądź z niej się wywodzące albo do niej aspirujące, wszak zaliczające się według przedstawionych założeń do elity. Stworzenie „mapy” autorów tych relacji, biorąc pod uwagę stan ich posiadania, pozycję społeczno-polityczną¹¹⁴, wykracza poza ramy tej pracy, niemniej skonstatować można, że znaczna część pamiętnikarzy zaliczała się – czy zaliczyć ich można – do tych kreujących myśl społeczno-polityczną w kraju. Szczególnie jest to widoczne w grupie pamiętnikarzy piszących po 1795 roku, w tym względnie pamiętnikarze pierwszej grupy odgrywali mniejszą rolę.

Wszystkie wymienione elementy konstrukcji opisywanego szlachcica odnoszą się również do pojawiającego się często w pracy pojęcia narodu. Zasadniczo

¹¹¹ A. STROYNOWSKI: *Rola elit w życiu parlamentarnym epoki stanisławowskiej*. W: „Acta Universitatis Lodzianis”. „Folia Historica” [dalej: FH]. T. 22. Łódź 1985, s. 45. Por. interesujące uwagi o kwestii, A. ZAJĄCZKOWSKI: *Elity urodzenia. Szkic*. Warszawa 1993, s. 85 i nn.; M. SENKOWSKA-GLUCK: *Pojęcie elity i jego przydatność dla badań historycznych*. W: *Spółczesność polskie XVIII i XIX wieku*. T. 7. Warszawa 1982, s. 11 i nn.; J. MICHALSKI: *Problematyka polskiej elity politycznej XVIII wieku*. „Wiek Oświecenia” [dalej: WO] 1988, T. 5, s. 19–25.

¹¹² Por. J. TAZBIR: *Wstęp*. W: IDEM: *Świat panów Pasków...*, s. 6; A. MAĆZAK: *Nierówna przyjaźń. Układy klientalne w perspektywie historycznej*. Wrocław 2003, s. 159 i nn.

¹¹³ Zmiany mentalności czy świadomościowe dokonujące się w narodzie szlacheckim czasów stanisławowskich najlepiej widać przy zastosowaniu owego prostego schematu podziału materiału pamiętnikarskiego, a problem ten budzi ostatnio coraz większe zainteresowanie badaczy. Por. np. M. KOCÓJOWA: *Nowe oferty dla badań dziejów polskiej książki w okresie zaborów*. W: *Książka polska w okresie zaborów*. Red. M. KOCÓJOWA. Kraków 1991, s. 20 i nn.; J. RONIĘKIER: *Metodologia historii mentalności w badaniach nad książką i czytelnictwem*. W: *Książka polska...*, s. 62 i nn.; IDEM: *Historia mentalności a metodologia nauk historycznych*. „Historyka” 1996, T. 26, s. 54 i nn. Por. też M. JARYMOWICZ: *O wartościowaniach bezwiednych i refleksyjnych*. W: *Ideaty nauki...*, s. 176–177.

¹¹⁴ Por. J. SIBORA: *Historyk wobec problemów badania elit*. (Przegląd problematyki badawczej). „Historyka” 1984, T. 14, s. 28 i nn.

dotyczy ono szlachty w znaczeniu grupy mającej prawa polityczne, odpowiedzialnej za państwo, niekiedy jednak poszerza ono swój zakres o inne grupy społeczne aspirujące do tego miana bądź do niego dopuszczane, w tym przypadku interpretacja nie jest jednoznaczna i zależy bezpośrednio od konkretnego zapisu pamiętnikarza, w danym fragmencie analizowanego. Pomijając tę wątpliwość, uznać można, że naród „jest to wyobrażona wspólnota polityczna, wyobrażona jako nieuchronnie ograniczona i suwerenna. Jest wyobrażona ponieważ członkowie nawet najmniej licznego narodu nigdy nie znają większości swych rodaków [...] a mimo to pielęgnują w umyśle obraz wspólnoty. [...] Istotą narodu jest to, że wszystkie jednostki mają z sobą wiele wspólnego oraz, że wszystkie o wielu rzeczach zdołały zapomnieć”, „kiedy znacząca liczba ludzi traktuje samych siebie jako jego członków”¹¹⁵. Ta „antropologiczna” definicja, jakkolwiek ciągle jeszcze żywa była wizja narodu obywateli szlachty, wśród pamiętnikarzy piszących po 1795 roku, wydaje się, zyskiwała zwolenników. W miarę upływu czasu szlachta była skłonna odnosić się „po obywatelsku” do innych grup społecznych, co więcej – przenosiła ten swój nieco odmienny od poprzedników sposób myślenia na przeszłe czasy. Z narodem coraz częściej wiązano pojęcie państwa suwerennego i to ono stawało się rękojmią oraz symbolem wszelkich wolności obywatelskich dla portretowanego szlachcica¹¹⁶, te zaś wolności uznawano za wręcz „biologicznie” przynależne narodowi i taki związek pomiędzy narodem, wolnością, państwem i Ojczyzną¹¹⁷, stopniowo wyłaniający się jako dominujący, ujawniał się w przekazach pamiętnikarzy, szczególnie tych notujących swe refleksje po roku 1795.

Wspomniano już, że pamiętników zazwyczaj nie traktowano jako samoistnej grupy źródeł w badaniach historycznych, nie znaczy to, że nie odnoszono się do kwestii zasadniczej tematu tej pracy, a mianowicie portretu – obrazu szlachty polskiej czasów stanisławowskich. Wielu badaczy pisało o tym zagadnieniu, wszelako nie był to temat przewodni ich prac, zazwyczaj podejmowali oni rozważania tylko nad niektórymi elementem takiego ogólnego portretu. W pewnym sensie prekursorami tego kierunku badań byli J. Kitowicz w swym opisie obyczajów i przede wszystkim H. Rzewuski. Tym torem szły później publikacje często, jak już nadmieniono, nie najszcześniejszych „wydawców” pamiętników

¹¹⁵ B. ANDERSON: *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*. Przekład S. AMSTERDAMSKI. Kraków 1997, s. 19. Por. też o pojęciu narodu i państwa K. GRZYBOWSKI: *Ojczyzna. Naród. Państwo*. Warszawa 1977, s. 67 i nn.

¹¹⁶ Por. B. ANDERSON: *Wspólnoty wyobrażone...*, s. 20.

¹¹⁷ Por. K. GRZYBOWSKI: *Ojczyzna...*, s. 26, 57. Por. J. TAZBIR: *Świadomość narodowa...*, s. 23–28; S. OSSOWSKI: *Analiza socjologiczna pojęcia ojczyzna*. W: IDEM: *O ojczyźnie i narodzie*. Warszawa 1984, s. 26–39; T. ŁEPKOWSKI: *Polska – narodziny...*, s. 258; E. BEM-WIŚNIEWSKA: *Funkcjonowanie nazwy Polska...*, s. 128–129; J. SZACKI: *Ojczyzna. Naród. Rewolucja. Problematyka narodowa w polskiej myśli szlacheckorewolucyjnej*. Warszawa 1962, s. 31; A. GRZEŚKOWIAK-KRRAWICZ: *Regina libertas. Wolność w polskiej myśli politycznej XVIII wieku*. Gdańsk 2006, s. 251 i nn.; A. WALICKI: *Idea narodu w polskiej myśli oświeceniowej*. Warszawa 2000, s. 20–21.

oraz właściwie wszystkie prace o charakterze gawęd o dawnym obyczaju czy powieści historycznych¹¹⁸. Spośród zawodowych historyków problemem „obyczajowości” szlachty bardzo szeroko zajął się, tym samym tworząc część jej portretu, Jan Stanisław Bystron, a następnie po nim m.in. Zbigniew Kuchowicz i Bogdan Rok¹¹⁹. Do tego nurtu można również zaliczyć niedawno wydaną pracę Jarosława Dumanowskiego¹²⁰, pokazującą naturę szlachcica od strony do tej pory najmniej w istocie rzeczy znanej, to jest: słabości do przedmiotów, skłonności do ich gromadzenia i rosnącej skłonności do bogacenia się. Udało się to autorowi temu pokazać na przykładzie przysłowiowych „starych garnków” i cenniejszych przedmiotów, które szlachta lubiała liczyć. Pole obserwacji w tej płaszczyźnie poszerzają prace oparte na źródłach literackich, w których niekiedy zagadnienia „natury szlachcica”, wzorce i normy postępowania oraz zachowań zajmują wiele miejsca¹²¹. O istotnym elemencie portretu szlachty, czyli o roli domu w jej życiu, obszerną pracę, też opierając się na tej grupie źródeł, napisał Krzysztof Koehler. Pozwala ona w znacznym stopniu lepiej zrozumieć tęsknotę szlachty do spokojnego życia w swoim „domku”¹²².

Kolejną sferą odmalowującą portret szlachty, którą także historycy się zainteresowali, jest jej kultura polityczna. W tej płaszczyźnie dysponujemy wieloma – z różnych względów – ważnymi pracami. „Sejmiki odbijały naturę i kulturę polityczną stanu szlacheckiego, układ sił w obrębie stanu, a zarazem wyobraże-

¹¹⁸ Por. np. prace E. Iwanowskiego wydawane pod imieniem E. HELENIUSZA: *Kilka rysów i pamiątek Eu-go Heleniusza*. Poznań 1860; IDEM: *Listki wichrem do Krakowa z Ukrainy przyniesione przez Eu... Heleniusza*. T. 1–3. Kraków 1901–1902; IDEM: *Pamiętki polskie...* T. 1–2. Kraków 1882; IDEM: *Rozmowy o polskiej koronie przez E. Heleniusza*. T. 1–2. Kraków 1873; IDEM: *Wspomnienia lat minionych...* T. 1–2. Kraków 1876. Por. też A. ROLLE: *Wybór pism*. T. 1–3. Oprac. W. ZAWADZKI. Kraków 1966.

¹¹⁹ Por. J.S. BYSTRON: *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI–XVIII*. Wstęp J. TAZBIR. T. 1–2. Warszawa 1994. Choć praca ta mająca swe pierwsze wydanie w 1934 jest już dość „wiekowa”, a ponadto jest krytykowana z powodów metodologicznych, por. M. BOGUCA: *The lost World of the „Sarmatians”. Custom as the Regulator of Polish Social Life in Early Modern Times*. Warszawa 1996, s. 5, to jednak nadal nie należy jej pomijać w badaniach nad stanem i kondycją szlachty polskiej doby nowożytnej, raczej należy się zgodzić w ocenie tej pracy z autorem wstępu do jej ostatniego wydania, por. J. TAZBIR: *Wstęp*. W: J.S. BYSTRON: *Dzieje...* T. 1, s. 11–17. Bynajmniej nie jest postępowaniem wielkim w stosunku do opracowania J.S. Bystronia praca *Obyczaje w Polsce. Od średniowiecza do czasów współczesnych*. Red. A. CHWALBA. Warszawa 2005. Por. też Z. KUCHOWICZ: *Obyczaje i postacie Polski szlacheckiej XVI–XVIII wieku*. Warszawa 1993; IDEM: *Obyczaje staropolskie XVI–XVIII wieku*. Łódź 1975; B. ROK: *Człowiek wobec śmierci w kulturze staropolskiej*. Wrocław 1995.

¹²⁰ Por. J. DUMANOWSKI: *Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej w XVIII wieku*. Toruń 2006.

¹²¹ Por. np. A. RUCIŃSKA: *O wielkości narodowego dziedzictwa. W kręgu oratorstwa Stanisława Kostki Potockiego*. Kraków 2006; F. WOLAŃSKI: *Europa jako punkt odniesienia dla postrzegania przestrzeni geograficznej przez szlachtę polską osiemnastego wieku w świetle relacji podróżniczych i geograficznych*. Wrocław 2002; M. WYSZOMIRSKA: *Czy narrator Pana Podstolego jest literackim portretem króla Stanisława Augusta?* WO 2004, T. 20, s. 143 i nn.; P. ŻBIKOWSKI: *...Bolem śmiertelnym ściśnione...*

¹²² Por. K. KOEHLER: *Domek szlachecki...*, s. 30–31, 87–115.

nie szlachty o wolności politycznej”, twierdził A. Mączak¹²³. Taki portret obywatela angażującego się w życie polityczne Rzeczypospolitej częściowo wyłania się z rozpraw Jerzego Michalskiego, Andrzeja Stroynowskiego, Wojciecha Szczygielskiego i Zofii Zielińskiej¹²⁴. Szeroki obraz, a zarazem odbicie portretu szlachty uwikłanej w pojęcia – bardziej praktycznie rozumiane – kultury politycznej związanej z ewolucją pojęcia wolności, również obywatelskiej, stworzyła Anna Grześkowiak-Krwawicz¹²⁵. Także inne prace z zakresu szeroko pojętego rozwoju myśli politycznej dają spojrzenie na szlachtę drugiej połowy XVIII wieku¹²⁶. Pracą prezentującą portret szlachcica właściwie już w całym jego „spektrum” jest omówienie dziejów narodu polskiego okresu przełomu XVIII i XIX wieku autorstwa Jarosława Czubatego¹²⁷. W tym nurcie pozostając, wskazać można opracowania historyków, które budując portret szlachty, dotyczyły kwestii *stricto* politycznych, w tym postaw i zachowań obywateli w momentach i zdarzeniach ważnych dla ostatnich lat trwania Rzeczypospolitej. Tu wymienić należy prace Waleriana Kalinki, Łukasza Kądzieli, Władysława Konopczyńskiego, Tadeusza Korzona, Emanuela Rostworowskiego czy Władysława Smoleńskiego¹²⁸. Lista to, oczywiście, bardzo skrócona i niepełna, można jednak

¹²³ Por. A. MAĆZAK: *Nierówna przyjaźń...*, s. 196.

¹²⁴ Por. np. J. MICHALSKI: *Problematyka polskiej elity politycznej...*; IDEM: *Rousseau i sarmacki republikanizm*. Warszawa 1977; IDEM: *Sarmacki republikanizm w oczach Francuza. Mably i konfederaci barscy*. Wrocław 1995; IDEM: „Warszawa”, czyli o antystolecznych nastrojach w czasach Stanisława Augusta. W: IDEM: *Studia historyczne z XVIII i XIX wieku*. T. 2. Warszawa 2007; IDEM: *Z problematyki republikańskiego nurtu w polskiej reformatorskiej myśli politycznej XVIII wieku*. KH 1983, T. 89, z. 2; A. STROYNOWSKI: *Metody walki parlamentarnej w toku dyskusji nad reformą królewską na Sejmie Czteroletnim*. W: FH 1981, T. 10; IDEM: *Opozycja sejmowa w dobie rządów Rady Nieustającej. Studium z dziejów kultury politycznej*. Łódź 2005; IDEM: *Rola elit...*; W. SZCZYGIELSKI: *O realistyczne spojrzenie na polską kulturę polityczną czasów dawnej Rzeczypospolitej*. „Rocznik Łódzki” [dalej: RL] 1986, T. 36; IDEM: *Przełomy oświeceniowe w polskiej kulturze politycznej drugiej połowy XVIII wieku*. FH 1985, T. 22; IDEM: *Referendum trzeciomałowe. Sejmiki lutowe 1792 roku*. Łódź 1994; Z. ZIELIŃSKA: „O sukcesji tronu w Polsce” 1787–1790. Warszawa 1991; EADEM: *Publicystyka pro- i antysukcesyjna w początkach Sejmu Wielkiego*. W: *Sejm Czteroletni i jego tradycje...*; EADEM: *Sejmiki 8 lutego 1790 – Pierwsze referendum na temat dokonania sejmiku*. WO 1993, T. 9; EADEM: *Seweryn Rzewuski – pułapki republikanizmu*. W: *Bo insza jest rzecz zdradzić, insza dać się złudzić. Problem zdrady w Polsce przełomu XVIII i XIX w.* Red. A. GRZEŚKOWIAK-KRWAWICZ. Warszawa 1995; EADEM: *Studia z dziejów stosunków polsko-rosyjskich w XVIII wieku*. Warszawa 2001.

¹²⁵ Por. A. GRZEŚKOWIAK-KRWAWICZ: *Regina libertas...*

¹²⁶ Por. np. E. BORKOWSKA-BAGIEŃSKA: *Nowożytna myśl polityczna w Polsce 1740–1780*. W: *Studia z dziejów polskiej myśli politycznej*. T. 4. Red. J. STASZEWSKI. Toruń 1992, s. 31–45.

¹²⁷ J. CZUBATY: *Zasada „dwóch sumień”. Normy postępowania i granice kompromisu politycznego Polaków w sytuacjach wyboru (1795–1815)*. Warszawa 2005.

¹²⁸ Por. np. W. KALINKA: *Sejm Czteroletni*. T. 1–2. Warszawa 1991; Ł. KĄDZIELA: *Między zdradą a służbą Rzeczypospolitej. Fryderyk Moszyński w latach 1792–1793*. Warszawa 1993; IDEM: *Fryderyk Moszyński w insurekcji kościuszkowskiej*. Warszawa 2004; IDEM: *Zdraycy i patrioci? Ugrupowania polityczne sejmu grodzieńskiego 1793 roku*. W: *Bo insza jest rzecz zdradzić...*; W. KONOPCZYŃSKI: *Konfederacja barska*. T. 1–2. Warszawa 1991; IDEM: *Liberum veto. Studium porównawczo-historyczne*. Kraków 2002; IDEM: *Polscy pisarze polityczni XVIII wieku*. Warszawa

stwierdzić, że żadna z tych prac nie stawiała sobie za cel rekonstrukcji portretu szlachty czasów stanisławowskich, epoki kryzysu, odrodzenia i upadku państwa polskiego, ten niejako wyłania się w nich jako tło zdarzeń politycznych.

Najczęściej badacze epoki panowania Stanisława Augusta dotykali tylko pewnych aspektów portretu szlachcica. Można go wszak fragmentarycznie odtworzyć z przedstawianych przez nich wyników badań. Często opracowania te zawierają wskazania co do sposobu odczytywania zachowań obywateli tamtych czasów i ich oceny. Supozycje wymienionych autorów, w tym zakresie starano się niekiedy jako przykład postaw uogólniać na pewne grupy społeczeństwa, co nie zawsze było celne. Różnie też, w zależności od czasu powstawania prac i problemów, którymi historycy się zajmowali, oceniano i przedstawiano szlachtę polską, często zależało to także od sposobu podejścia do niej, zarówno ideologicznego, jak i metodologicznego, wszelako prawie zawsze – przynajmniej tak działo się w odniesieniu do jej postrzegania w drugiej połowie XVIII wieku – patrzono na nią przez pryzmat upadku Rzeczypospolitej i przyczyny tego fatalnego zdarzenia. Siłą rzeczy postawy i ocena zachowań szlachty – w tych kontekstach głównie magnaterii – wpływały więc na ogólny obraz prezentowania tej najbardziej wpływowej części społeczeństwa polskiego w kolejnych epokach, co widać w tworzonych biografiami – biogramach postaci tego czasu.

Stworzony dotychczas przez historyków, wycinkowy portret szlachty, choć bardzo obszerny, jest niepełny, a przede wszystkim odmienny od tego tu proponowanego. Najczęściej też wykorzystywano do jego opracowania inne źródła, głównie te, które odtwarzały bezpośrednio, na bieżąco dane zdarzenie, rzadko kiedy były to więc pamiętniki. Takie postępowanie badawcze, owszem usprawiedliwione przy próbach opisywania danego zdarzenia, mogło jednak tylko sygnałnie, wrywkowo wskazać na zachowanie – postawę szlachcica, często nie pozwalając brać pod uwagę chociażby jego intencji, niekiedy zupełnie innych od efektu czy skutku jego działań. Te zaś oraz, szerzej, sposób jego myślenia i postrzegania rzeczywistości wraz z jego zmianami w czasie pokazują pełniej źródła pamiętnikarskie. Dwa warunki wszak muszą być spełnione, aby tak się stało: należy je potraktować odrębnie od innych grup źródeł i analizie musi podlegać jak największa ich liczba. Tak traktowane pamiętniki odzwierciedlają opinie, myśli ogółu tworzącego dany świat stereotypowych wyobrażeń oraz wartości akceptowanych przez dane otoczenie i tak zostały one wykorzystane w niniejszej pracy. Pozwalają więc stworzyć „portret własny” obywateli, szlachty czasów stanisławowskich, stanowiących w tym czasie naród i do pewnego momentu państwo polskie.

1966; T. KORZON: *Wewnętrzne dzieje Polski...* T. 1–6. Kraków–Warszawa 1897; E. ROSTWORSKI: *Fakty i legendy XVIII wieku*. Warszawa 1963; IDEM: *Ostatni...*; IDEM: *Religijność i polityka wyznaniowa Stanisława Augusta*. W: *Życie kulturalne i religijność w czasach Stanisława Augusta*. Red. M.M. DROZDOWSKI. Warszawa 1991; W. SMOLEŃSKI: *Konfederacja targowicka*. Kraków 1903; IDEM: *Ostatni rok Sejmu Wielkiego*. Kraków 1897.

Tak skonstruowana rozprawa wpisuje się tym samym w coraz szerszy zakres badań nad kondycją elit szlacheckich upadającej Rzeczypospolitej, pokazuje je jednak z innej strony, odmiennie w stosunku do tego, co proponowali dotychczas badacze czasów stanisławowskich. Przede wszystkim jej celem nie jest budowanie „rzeczywistego” portretu szlachcica, ale ukazanie tego „stereotypowego”, kreowanego bądź tylko odtwarzanego przez współczesnych. Kwestia, na ile był on prawdziwy – jakkolwiek, kto wie, czy nie istotniejsza – wymaga odrębnego opracowania, gruntownej konfrontacji portretu tu odtworzonego na podstawie pamiętników z pracami historyków tworzącymi jego elementy na podstawie innych korpusów źródeł, ukazujących szlachcica w konkretnych sytuacjach. W niniejszej rozprawie, aby nie zaciemniać powstającego obrazu, do literatury przedmiotu czynione są odwołania tylko na początku poszczególnych podrozdziałów, wskazane zostały w nich fragmenty najistotniejszych prac omawiające w innych kontekstach także inaczej poruszane tu problemy.

*
* * *

Część materiałów archiwalnych, szczególnie tych znajdujących się w bibliotekach naukowych Wilna, zgromadzono dzięki wsparciu finansowemu Fundacji na rzecz Nauki Polskiej, za które chciałbym w tym miejscu serdecznie podziękować.

Indeks osobowy

- A**
Achremczyk Stanisław 139, 575
Albertrandi Jan 527
Aleksander I 362, 364, 365, 366, 414, 448, 506, 517, 518, 547
Aleksandrowicz Fabian 292,
Aleksandrowicz Tomasz 98, 551
Aleksandrowska Elżbieta 16, 268, 494, 569
Aloy Franciszek Elias 76, 92, 397, 398, 404, 550
Amsterdamski Stefan 45, 569
Anderson Benedict 45, 569
Andrzejowski Antoni 63, 108, 185, 187, 321, 354, 361, 362, 553
Ankersmit Frank 40, 569
Ankwicz Józef 310, 315, 356,
Antonowicz Julian 142, 143, 152, 155, 156, 411, 552
Anusik Małgorzata 388, 569
Anusik Zbigniew 38, 388, 569, 582
Arciszewski Krzysztof 416
Askenazy Szymon 96, 226, 268, 347, 389, 555, 558, 562, 569
August – cesarz rzymski 293, 389
August II 390, 414
August III 30, 53, 61, 389, 398, 411, 414
- B**
Baczko Bronisław 388, 569
Badeni Jan 150, 555
Badyna Piotr 52, 81, 388, 569
Bagiński Wojciech 30, 31, 86, 99, 104, 145, 165, 228, 230, 232, 270, 277, 279, 280, 289–292, 307–309, 338, 343, 390, 392, 454, 455, 482, 484, 500–502, 523, 537, 552, 554
Bałtruszajtys Grażyna 81, 569
Baranowski Bohdan 52, 81, 433, 569
Baranowski Ignacy 60, 111, 112, 316, 332, 350, 554
Bardach Juliusz 212, 588
Barszczewska-Krupa Alina 7, 573, 587
Barszczewski Jan 15, 89, 94, 416, 420, 554
Bartkiewicz Kazimierz 42, 388, 569
Bartnicka Kalina 139, 389, 569, 570
Bartoszewicz Adam 106, 109, 152, 153, 162, 163, 167, 304, 422, 423, 535, 554
Bartoszewicz Julian 18, 19, 28, 30, 94, 295, 561, 563, 565, 569
Bartoszewicz Kazimierz 25, 85, 106, 554, 563, 565
Barycz Henryk 34, 139, 561, 574
Bauer Krzysztof 433, 467, 570
Bauer Wilhelm 39
Bąkowski Klemens 73, 562
Bąkowski-Kois Dariusz 13, 42, 71, 81, 82, 570
Beauvois Daniel 331, 570
Bednarski Stanisław 139, 570
Bem-Wiśniewska Ewa 13, 45, 570
Benedyktowicz Danuta 52, 570
Beniowski Maurycy 23, 60, 212, 280, 335, 338–340, 342, 343, 394, 554
Berdecka Anna 139, 168, 570
Berensztajn M. 107, 567
Bergen [?] – „graf” 75
Berkenroode Matheus Lestervenon 333
Bernheim Ernst 39

- Białkowski Antoni 32, 92, 93, 97, 112, 113, 126, 138, 172, 262, 263, 324, 352, 354, 365, 376–378, 380–382, 417, 418, 420–422, 447–450, 463–465, 471, 472, 475, 517, 518, 532, 554
- Bielak Samuel 460
- Bieleński Piotr 515
- Bielawski Józef 60, 119, 135, 136, 313, 318, 319, 554
- Bieliński Stanisław 357
- Bielowski August 22, 23, 556, 559
- Bieniowski Onufry 88, 89, 92, 112, 143, 144, 165, 252, 253, 271, 296, 298, 301, 302, 312, 314, 371, 376–378, 401, 403–406, 411, 487, 490, 510, 530, 550
- Bieńkowski Ludomir 81, 494, 570
- Bieńkowski Tadeusz 36, 570
- Biernacki Paweł [?] 210
- Bierzyński Józef 205
- Biesiekierski Wincenty 107, 108, 111, 554
- Bischofswerder Johann 301
- Blanchard Jean Pierre 183
- Błędownska z Działyńskich Henrieta 34, 68, 89, 92, 93, 95, 105–108, 111–113, 186, 187, 322, 325, 352, 354, 362, 380, 385, 554
- Bniński [?] 74
- Bobrowski Michał 95, 101, 108, 111, 113, 304, 366, 377, 378, 415–417, 554
- Bogdański Henryk 35, 551
- Bogucka Maria 46, 52, 139, 140, 570, 585
- Bogusławski Wojciech 295, 382, 404, 408, 423, 554
- Bogusz Jan 53, 55, 57, 76, 89, 110, 135, 247, 251–253, 282, 284, 375–377, 379, 398, 407, 410, 552
- Bohomolec Franciszek 527
- Bohusz Franciszek 26, 175, 176, 333
- Bohusz Michał 23, 24, 390, 553
- Bokszański Zbigniew 43, 570
- Bolesław Krzywousty 274, 417
- Bołdyrew Aneta 52, 81, 570
- Borejka Wacław 89, 93, 221, 554
- Borek Piotr 38, 570
- Borkowska-Bagieńska Ewa 47, 570
- Borkowska Grażyna 331, 570
- Borkowski Maciej 102, 293, 393, 483, 485, 523–525, 554
- Borkowski Stanisław 79, 92, 185, 263, 372, 472, 554
- Boruwłaski Józef 57, 104, 175, 230, 271, 290, 293, 311, 345, 554, 555
- Braniccy 319
- Branicka Izabela z Poniatowskich „Pani Krakowska” 30, 177, 204
- Branicki Franciszek Ksawery 30, 219, 244, 285, 310, 311, 314, 315, 336, 356, 434, 453–455, 473
- Branicki Jan Klemens 233, 318
- Bratuń Marek 38, 570
- Brodowicz Maciej Józef 274, 325–327, 417, 424, 555
- Brodowicz Teodozjusz 88–91, 105, 106, 145, 243, 251, 252, 284, 313, 315, 355, 406, 407, 410, 555
- Brodziński Kazimierz 29, 53, 55, 59, 60, 68, 69, 89, 91–97, 100, 107, 109–111, 114, 120, 127, 129, 138, 146–148, 162, 164, 184, 186, 198, 199, 260–263, 377, 380, 381, 412, 417, 419, 420, 422, 424, 439, 471, 475, 491, 534, 555, 586
- Bronikowski Ksawery 137, 559
- Bronowski Franciszek 388, 570
- Brückner Aleksander 117, 570
- Brühl Alojzy 458, 460
- Brzostowski Michał 309, 338
- Buchholtz Ludwik 203
- Buchwald-Pelcowa Paulina 139, 388, 581
- Bujańska Jadwiga 90, 556
- Bujnicki Kazimierz 60, 61, 63, 65, 67, 69, 92, 107, 110–112, 120, 125, 150, 158, 171, 186, 198, 210, 260, 322, 419, 422, 471, 555
- Bukar Seweryn 107, 114, 115, 155, 161, 178, 180, 181, 296, 315, 361–363, 380, 385, 526, 528, 535, 555
- Bukaty Tadeusz 72, 234, 551
- Bukowiec Paweł 61, 555
- Bukowski Jacek 42, 570
- Bułharyn Tadeusz 91–93, 125, 137, 147, 149, 155, 156, 171, 183, 304, 321, 323–326, 367, 412, 413, 423–425, 555
- Burszta Józef 81, 117, 571
- Butterwick Richard 268, 389, 571
- Buxhövden Fiodor 362
- Buyno Franciszek 183
- Bykowski Ignacy 55, 67, 148, 155, 160, 161, 166, 167, 239, 252, 255, 283, 295, 302, 352–354, 360, 436, 443, 470, 527, 555
- Bykowski Jaxa Roman 108, 410, 555
- Bykowski Piotr Jaxa 108
- Bystron Jan Stanisław 46, 52, 71, 81, 117, 139, 212, 433, 571, 586

- Byszewska Ludwika 57, 72, 86, 103, 141, 176, 213, 217, 232, 290, 293, 308, 311, 389, 390, 392, 482, 495, 555
- C**ala Alina 82, 571
- Cegielski Tadeusz 268, 571
- Cesarz Elżbieta 81, 388, 571
- Cetner [?] 208
- Chachaj Marian 72, 571
- Charkiewicz Juwenalis 72, 83, 102, 122, 175, 176, 231, 233, 271, 308, 345, 390, 484, 495, 555
- Chłapowski Dezydery 109, 354, 373, 413, 555
- Chłopicki Józef 96, 468, 555
- Chmielecka Ewa 43, 569, 575
- Chmara Adam 364
- Chodkiewiczowie – Chodkiewiczze 151, 319,
- Chodźko Ignacy 25, 56, 60, 78, 80, 89, 92–94, 110, 125, 127, 150, 155, 224, 416, 419, 420, 422, 531, 555
- Chojecki Karol Lubicz 22, 85, 229, 231, 232, 335–337, 342, 343, 555, 577
- Chołoniewski Stanisław 107, 112, 150, 189, 287, 352, 414, 423, 426, 533, 534, 555, 556
- Chomętowski Władysław 28, 29, 562
- Chomiński Franciszek Xawier 143, 165, 245, 282, 284, 552
- Chomiński Michał [?] 498
- Chomolicki Michał 23, 552
- Choynacki Dominik 24, 551
- Chreptowicz Joachim 22, 23, 142, 143, 169, 204, 244, 281, 358, 556
- Chrościcki Juliusz 71, 117, 571
- Chrościński Izydor Ks. 497, 499, 503, 556
- Chrzanowski Tadeusz 52, 117, 387, 571
- Chrzanowski Wojciech 19, 353, 556
- Chrząszczewski Antoni 63, 89, 93, 107, 111–115, 159, 160, 179, 180, 182, 219, 243–245, 281, 285, 312, 314, 316, 318, 319, 358, 372, 379, 398, 399, 411, 556
- Chwałba Andrzej 46, 580
- Chyliński Michał 480, 571
- Chyra Zofia 139, 571
- Cichoński Jan August 446
- Ciecierski [?] – stolnikowicz 358
- Ciecierski Faustyn 23, 65, 97, 108, 134, 177, 255, 350–352, 354, 356, 359, 363, 373, 401, 408, 411, 469, 488, 512, 553, 556
- Cieciszowski Kazimierz Kacper 517
- Ciecserini Dionizy 343
- Ciechoński Jakub 25, 556
- Cieński Andrzej 15, 20–22, 25, 37, 571
- Cieszkowski Ludwik 63, 101, 111, 114, 115, 221, 235, 236, 243, 249, 255, 271, 297, 300, 312–314, 316, 318, 319, 347, 350, 352, 357, 358, 362, 363, 374, 376, 379, 381, 399, 404–407, 409, 410, 446, 468, 469, 511, 513, 556
- Cygler Bogusław 494, 520, 571
- Cytowski Jerzy 433, 452, 571
- Czacki Michał 22, 24, 92, 101, 158, 160, 177, 178, 180, 188, 189, 219, 238, 241–243, 245, 252, 276, 281–286, 298, 312–314, 316–319, 332, 346–349, 351–353, 356, 358, 362, 363, 367, 370, 374, 375, 397, 398, 403–407, 411, 429, 430, 487, 506, 514, 526, 527, 556
- Czaja Aleksander 212, 571
- Czajkowski Prot 91, 189, 383, 399, 430, 556
- Czapelski Tadeusz 22, 557
- Czaplic Joachim 422
- Czapliński Władysław 37, 571
- Czapsy 453
- Czarnieccy 151
- Czarnocki Adam – Zorijan Dołęga Chodakowski 93–95, 97, 556
- Czarnocki Michał 205
- Czartoryscy 169, 202, 225, 227, 278, 315, 319, 324, 327, 509
- Czartoryska Izabela 90, 97, 129, 375, 399, 407, 468, 556
- Czartoryska Maria 375
- Czartoryski Adam Jerzy 124, 180, 181, 221, 316, 318, 332, 556
- Czartoryski Adam Kazimierz 61, 120, 135, 177, 179, 219, 254, 310, 316, 436, 454, 458, 510
- Czartoryski August 310, 430
- Czeppe Maria 520, 571
- Czepulis-Rastenis Ryszarda 42, 194, 571
- Czernecki Jan 63, 565
- Czetwertyński Antoni 315
- Czetwertyński Dymitr 327
- Czubaty Jarosław 47, 117, 331, 571
- Czubek Jan 22, 558
- D**aleki Andrzej 26, 354, 385, 556
- Daleki Jakub 26, 556
- Dalkiewicz Jan 85–87, 107, 115, 556
- Darowski Adam 22, 560
- Dąbrowski Henryk 235, 245, 252, 253, 255, 300, 463, 464, 468, 472–473, 556

- Dąbrowski [?] – ksiądz 23
 Dekaprewelwicz Ignacy 98, 99, 102, 292, 391, 394, 557
 Dembińscy 62
 Dembińska Helena 62
 Dembiński Henryk 62, 66, 67, 79, 89, 92, 94, 96, 97, 125, 126, 137, 147, 150, 151, 156, 157, 166, 186, 198, 216, 223, 262, 264, 324, 348, 350, 353, 354, 358, 360, 377, 380, 381, 385, 420, 421, 447, 448, 471, 473, 492, 515–517, 534, 557
 Dembowska [?] – podkomorzanka 62
 Dembowski Stefan 250
 Dembowski Leon 61, 62, 64–66, 78, 79, 123, 125, 126, 148, 157, 158, 186, 257, 260, 265, 316, 327, 417, 464, 472, 474, 557
 Dernałowicz Maria 25, 54, 560, 568
 Deszczyńska Martyna 42, 211, 212, 331, 387, 388, 520, 571, 572
 Dębicki Leon 22, 568
 Dębski Władysław 157, 167, 172, 257, 259, 323, 325, 327, 557
 Dihm Jan 23, 563
 Dmochowski Franciszek Wiktor 53, 61, 65, 67, 78, 91, 92, 95, 108, 125, 150, 152, 224, 262, 263, 377, 416, 417, 419, 422–424, 464, 472, 491, 557
 Dobiecki Wojciech 22, 23, 101, 172, 183–185, 187, 189, 190, 258–260, 263, 265, 270, 274, 318, 321, 322, 325, 356, 359, 360, 370, 374–376, 382, 397, 402, 412, 413, 416, 418, 430, 462, 471, 472, 475, 491, 492, 516, 533, 534, 557
 Dobrzycki Mikołaj 260, 350, 368, 557
 Domańska Ewa 40, 569
 Drażewski [?] 491, 517
 Drewicz Iwan 335, 340, 372
 Drohojowski Józef 72, 85, 103, 104, 343, 345, 484, 557
 Drozdowski Jan 27, 68, 89, 91, 107, 112, 123, 124, 128, 180, 243, 247, 302, 312, 314, 320, 347, 348, 350, 354, 358, 362, 363, 373, 404, 407, 408, 411, 445, 486, 487, 530, 557
 Drozdowski Marian Marek 48, 576, 579, 581, 583
 Drucki-Lubecki Ksawery 369
 Drzewiecki Józef 90, 106, 108, 113, 114, 160, 161, 167, 219, 221, 222, 296, 350, 360, 361, 363, 383, 526, 535, 557
 Dubas-Urwanowicz Ewa 38, 577
 Duchńska Seweryna z Żochowskich 67, 563
 Dulski [Jakub] 72, 84, 86, 99, 235, 552
 Dłuski [Tomasz?] 194
 Dumanowski Jarosław 46, 52, 117, 572
 Dutkiewicz Józef 36, 37, 572
 Dworzaczek Włodzimierz 53, 572
 Dydała Jerzy 71, 572
 Dylągowa Hanna 520, 572
 Działyński Ignacy 196, 316
 Dziechcińska Hanna 23, 37, 38, 71, 572
 Dziewałtowski [?] 232
 Dziewanowski Dominik 408, 410, 469, 558
 Dzwonkowski Teodor 60, 67, 77, 88, 90, 92, 100, 106, 111, 123, 124, 136, 183, 246, 350, 373, 436, 445, 457, 458, 504, 558
 Dzwonkowski Włodzimierz 330, 452, 572
- E**isenbach Artur 82, 572
 Elżbieta I 493
 Engeström Lars 320
 Estreicher Stanisław 105, 559
- F**elińska Ewa 15, 55, 56, 58, 60, 65, 66, 78, 79, 127, 148, 155, 157, 158, 184, 199, 260, 261, 265, 266, 321, 422, 558
 Fersen Iwan 334
 Filipczak Witold 212, 572
 Filipecki Ignacy 122, 123, 311, 345, 390, 482, 483, 524, 551
 Filipowicz Ignacy 23, 76, 77, 90, 91, 96, 107, 109–111, 114, 115, 236–239, 243, 244, 246, 248–250, 252, 270, 286, 295, 296, 298–302, 312–314, 318, 319, 347, 350, 356–358, 362, 363, 375, 398, 399, 401–403, 408, 409, 444, 445, 469, 505, 506, 508, 510, 512, 527, 552
 Filatowa Alena 331, 572
 Fiszer Stanisław 347, 384, 444, 473, 558
 Fiszerowa Wirydianna 34, 111, 156, 181, 182, 183, 219–222, 241, 281, 283, 316, 347, 351, 352, 374, 375, 382, 397, 406, 410, 558
 Flaga Jerzy 480, 572
 Forycki Maciej 268, 572
 Fox Michał 218, 375, 380, 485, 558
 Franciszek II 376, 379
 Frank Józef 23
 Fras Zbigniew 22, 565
 Fryderyk II 73, 344, 375, 400
 Fryderyk August – książę warszawski 282, 414

Fryderyk Wilhelm II 374, 375, 516

Gach Piotr Paweł 480, 520, 572

Gajewski Franciszek z Błociszewa 19, 34, 56, 64, 66–68, 79, 91–93, 95–97, 100, 107, 109–115, 120, 125–127, 137, 147, 149, 150, 151, 157, 158, 162–164, 166, 167, 172, 173, 184–187, 189, 209, 210, 223, 224, 259–266, 270, 273–275, 287, 304, 305, 321–324, 326, 327, 350, 351, 353, 354, 356, 358, 361, 363, 366, 369, 372–374, 381, 384–386, 413, 415–417, 419, 420, 424–426, 447–449, 462, 464, 471, 473, 474, 492, 518, 531, 534, 558

Gancewski Jan 36, 583

Gasztowt Jan 25, 558

Gawinowa Danuta 8, 587

Gawroński Andrzej 491

Gawroński Franciszek Salezy 22, 55, 60, 79, 80, 109, 125, 137, 158, 162, 166, 172, 173, 187, 210, 260, 262, 263, 324, 365, 366, 380, 417, 420, 464, 471, 473, 491, 492, 533, 558

Gaśianowski Józef 19, 347, 350, 351, 362, 370, 558

Gaśiorowski Antoni 200, 582

Geryczowa Anna z Rejtanów 60, 80, 89, 92–97, 125, 127, 150, 151, 187, 257, 260, 263, 303–305, 321, 324, 350, 353, 354, 384, 414–417, 424, 558

Giedroyc Antoni 165,

Giedymin Jerzy 37, 572

Gierowski Józef Andrzej 212, 582, 587

Gieysztorowa Irena 52, 573

Głowacki Wojciech Bartos 408

Głowacki Jakow 88, 555

Główka Dariusz 480, 573

Głuszczyński Paweł 54, 78, 92, 95, 125, 126, 146, 149–151, 167, 261, 375, 377, 383, 412, 423–425, 461, 464, 558

Gmiterek Henryk 81, 573

Goćkowski Janusz 388, 577, 578, 586

Goldberg Jakub 81, 82, 573

Golejewski Jan 115

Golicyn Dymitr Aleksiejewicz [?] 333

Goliński Zbigniew 16, 569

Gołębiowski Lukasz 25, 558

Gomulicki Juliusz Wiktor 53, 562

Gonta Iwan 407

Gorajski Józef 150, 324–327, 379, 420, 559

Gourguaud Gaspard 19

Gozdzki Józef 379

Górska Magdalena 269, 387, 573

Górski Antoni 200, 466, 467

Górski Karol 139, 573

Grabowscy 247

Grabowska Elżbieta 169, 173, 202

Grabowski Ambroży 105, 108, 111, 112, 184, 347, 350–354, 356, 359, 362, 363, 365, 376, 377, 417, 419, 420, 447, 471–474, 491–493, 533, 559

Grabowski Michał 25, 89, 554, 556, 562

Grabowski Ryszard 112, 562

Grabowski Stefan 246, 247, 249, 250, 354, 356, 360, 445, 468, 559

Grabski Andrzej Feliks 8, 52, 139, 268, 388, 573

Grochulska Barbara 71, 180, 564, 573

Grodziski Stanisław 81, 194, 268, 388, 573

Gruja Prawdzic Józef 85, 141, 311, 389, 559

Gruszczyński Lesław 480, 520, 573

Grzebień Ludwik 139, 520, 573

Grześkowiak-Krwawicz Anna 45, 47, 57, 194, 211, 212, 268, 269, 387–389, 494, 554, 555, 569, 573–575, 578, 584, 588

Grzybowski Konstanty 45, 574

Grzybowski Michał 102, 554

Gurowski Rafał [?] 205

Gutakowski Ludwik 18, 56, 70, 75, 76, 89, 106, 133, 134, 206, 207, 243, 245–251, 254, 255, 270, 295–297, 299, 302, 312–314, 346, 347, 349–352, 354, 356, 357, 364, 372, 374, 376, 397, 400–402, 404, 406, 408, 410, 445, 468, 469, 510, 511, 559

Halczak Bohdan 389, 585

Handelsman Marcei 39, 40, 89, 566, 574

Heleniusz – Iwanowski Eustachy 19, 23, 29, 46, 54, 91, 96, 105, 555, 556, 561, 563, 566–568, 574

Herbst Stanisław 24, 40, 90, 560, 574

Hernas Czesław 22, 574

Hertzberg Ewald 375

Hoffmanowa z Tańskich Klementyna 25, 559

Hołowczycy Szczepan 533

Horn Maurycy 82, 574

Hulewicz A. [?] 22, 86, 87, 96, 141, 228, 231, 290, 308, 309, 335, 340, 342, 344, 559

Hulewicz Jan 25, 26, 139, 520, 560, 566, 574

Igelström Osip 56, 254, 347, 359, 363, 373

- Howajski Dymitr 212, 574
Izydorczyk Anna 81, 573
- J**
Jabłonowska Anna z Sapiechów 65, 327
Jabłonowski [?] – syn Maksymiliana 114
Jabłonowski Andrzej Grzymała 57, 72–75, 84, 85, 194, 205, 227, 231, 233, 270, 271, 277, 279, 280, 289–292, 294, 307, 308, 333–335, 339, 340, 390, 392, 394, 502, 551
Jabłonowski Antoni 22, 56, 60, 61, 63, 119, 120, 122, 124, 135, 136, 142–144, 148, 177, 178, 206–208, 216, 219–222, 236–239, 252, 254, 255, 270, 295, 296, 298–302, 312–316, 318, 319, 347, 357, 361–363, 369, 375, 396, 398–400, 404, 411, 509, 510, 559
Jabłonowski Jan Kajetan 318
Jabłonowski Maksymilian 114
Jabłońska-Deptuła Ewa 139, 466, 494, 520, 574
Jabłoński Tadeusz 134, 565
Jachimecki Zdzisław 96, 561
Jackowski Michał 137, 261, 263, 324, 350, 351, 354, 360, 363, 365, 366, 368, 371, 373, 381, 384, 412, 413, 415, 417–422, 447–449, 471, 473–475, 559
Jakubczak Franciszek 39, 574
Jakubiak Krzysztof 37, 575, 586
Jamrożek Wiesław 37, 575, 586
Jan III Sobieski 16, 270, 300, 378, 389, 390, 398, 407, 414, 416, 506
Jan Kazimierz 389, 415
Jan [?] – książdz 54, 55, 61–64, 69, 123, 124, 142–144, 146, 165, 170, 171, 176, 179, 180, 189, 487, 488, 528, 529, 568
Jandolowicz Marek 238, 513
Janeczek Stanisław 520, 574
Janion Maria 25, 82, 388, 574
Jankowski Aleksander 38, 582
Janta Konstancy 65, 79, 92, 352, 354, 365, 472, 475, 559
Jaroń Józef 7, 574
Jarymowicz Maria 44, 575
Jasiński Jakub 468
Jaskólski Michał 42, 575
Jaszowski Józef 22, 23, 58, 91, 96, 97, 138, 151, 164, 165, 172, 223, 260, 262–264, 304, 324, 350–353, 360, 366, 370, 378, 380, 386, 416, 419–421, 425, 440, 448, 471–473, 475, 491, 517, 531, 532, 534, 559
Jedlicki Jerzy 43, 168, 569, 575
Jeziński Karol 64
Joselewicz Berek 410, 422, 473
Józef II 378, 400, 404, 505
Jundził Stanisław 108, 110, 156, 159, 160, 296, 372, 469, 487, 526, 535, 559
Jureczko Andrzej 81, 573
- K**
Kaczmarek Marian 31, 36, 37, 575
Kaczurba Adam 137, 559
Kadulka Irena 139, 575
Kaleta Roman 212, 575
Kalinka Walerian 47, 212, 575
Kaliński Wilhelm 87, 102–104, 481–483, 485, 500–502, 521, 525, 551, 559
Kalkstein Jerzy 58, 119, 134, 221–223, 237, 238, 240, 243, 248–250, 253, 255, 271, 272, 295–301, 312–314, 317, 343, 346–350, 356, 357, 360, 397, 398, 401, 406, 408, 409, 445, 470, 513, 559
Kallenbach Józef 55, 567
Kaminiecki [właściwie Kamieniecki] Ludwik 263, 347, 350, 354, 356, 559
Kaniowska-Lewińska Izabela 54, 566
Kantor Katedry Krakowskiej 111, 124, 177, 180, 196, 197, 238, 295, 297, 300, 301, 318, 320, 373, 398, 399, 401, 405, 409, 488, 489, 510, 515, 528–530, 563
Karpieński Franciszek 63, 75, 89, 91, 93, 114, 135, 156, 159, 160, 180, 189, 219, 221, 312–316, 318, 319, 350, 362, 363, 377–379, 383, 410, 506, 527
Karpieński Jakub 37, 38, 575
Karpowicz Michał 483
Karwicki Józef Dunin 25, 575
Karwin Józef 433, 452, 466, 575
Karwowski Stanisław 19
Kasperek Norbert 22, 109, 561
Kasperek Józef 71, 81, 565, 575
Katarzyna II 85, 132, 133, 204, 230, 245, 249, 271, 279, 289, 290, 299, 301–304, 309, 313, 336, 339, 340, 342, 353, 358, 359, 362–365, 372, 435, 441, 443, 445, 496, 503, 506, 507, 513, 517, 527
Kaunitz Wenzel 379
Kaute Wojciech 38, 582
Kazakow Jurij 76, 563
Kazimierz Jagiellończyk 389
Kazimierz Wielki 389, 399, 416, 420
Kaźmierczyk Adam 82, 494, 571, 575
Kądziała Łukasz 47, 212, 268, 520, 575, 576

- Keyserling Hermann 226, 227, 336
 Kemlein Sophia 52, 575
 Kickey 56
 Kiciński Pius 324
 Kicki Ludwik 473
 Kicowska Alicja 37, 575
 Kieniewicz Stefan 19, 36, 139, 572, 576
 Kiersnowski Nikodem 106, 113, 150, 162, 163, 261–263, 266, 350, 353, 354, 365–367, 385, 420–422, 439, 440, 447, 449, 531, 559
 Kierzkowski Jakub Filip 68, 88, 89, 92, 96, 155, 159, 247, 249, 250, 253, 254, 400, 407, 408, 410, 437, 460, 468, 469, 490, 527, 560
 Kiliński Jan 90, 100, 315, 316, 347, 350, 353, 354, 372–375, 408, 468, 473, 509–511, 516, 560
 Kipa Emil 138, 564
 Kitowicz Jędrzej 25, 37, 45, 63, 75, 77, 105, 177, 180, 183, 220, 221, 236, 285, 314, 316, 346, 347, 355, 475, 505, 507, 508, 510, 512, 530, 560
 Kizwalter Tomasz 14, 81, 330, 387, 576
 Kleszczowa Izabela 98, 562
 Klicki Stanisław 472
 Klimowicz Mieczysław 168, 576
 Kłoczowski Jerzy 82, 268, 331, 494, 570, 572, 576, 578, 589
 Kniaziewicz Karol 77, 100, 155, 159, 161, 248, 255, 284, 296, 297, 318, 332, 347, 348, 356, 361, 383, 384, 399, 408, 436–438, 443–445, 457–461, 469, 473, 526, 535, 550
 Kniazin Franciszek 166
 Knychalska Agnieszka 92
 Kocój Henryk 389, 576
 Kocójowa Maria 44, 576, 583
 Kochanowski Hieronim 70, 167, 251, 252, 254, 255, 349, 350, 357, 380, 401, 404, 411, 560
 Kochanowski Leon 70, 86, 87, 103, 122, 130, 140, 190, 204, 218, 226, 228, 229, 231, 290, 307–309, 333–336, 338–341, 347, 430, 501, 560
 Kochowski Michał 362,
 Koczanowicz Leszek 38, 582
 Koehler Krzysztof 38, 46, 52, 576
 Klonder Andrzej 38, 582
 Kołłątaj Hugo 25, 228, 418, 480, 490, 510, 511, 515–517, 519, 560, 568
 Kołłątaj Jan 511
 Kołaczkowski Klemens 65, 67, 78, 94, 95, 108, 125, 153, 157, 163, 164, 167, 184–186, 261, 270, 274, 350, 352, 363, 372, 374, 382, 383, 385, 413, 418, 423–425, 439, 440, 449, 464, 465, 531, 560
 Komar Jan 92, 107, 220, 222, 350–353, 360, 363, 364, 404, 552
 Komarzewski Jan 203
 Komierowski Bronisław 54, 568
 Komornicki Stanisław 60, 558
 Komornicki Tomasz 60, 558
 Komorowska Gertruda 63,
 Konarski Kazimierz 139, 168, 576
 Konarski Stanisław – autor 139, 576
 Konarski Stanisław – wydawca 218, 558
 Konarski Stanisław – pijar 514, 521
 Konopacki Szymon 15, 61, 62, 65, 67, 69, 78, 120, 147, 150, 151, 158, 160, 163, 171, 210, 259, 350, 367, 378, 416, 423, 531, 532, 560
 Konopczyński Władysław 25, 26, 47, 53, 65, 132, 212, 214, 268, 269, 353, 467, 558, 562, 564, 565, 568, 576, 580
 Konopka Marek 89, 560
 Konopka Tadeusz 89, 92, 93, 106–108, 112, 113, 162, 163, 165, 321, 325, 347, 351, 353, 422, 531, 560
 Konstany – wielki książę 362–364, 366
 Kopacz Artur 31, 560, 576
 Kopczyński Michał 81, 82, 576, 580, 583, 588
 Kopeć Józef 31, 90, 134, 206, 245, 247, 249–251, 253, 255, 271, 272, 286, 297, 298, 312–314, 317, 353, 354, 358, 363, 397, 399–402, 407, 409, 410, 437, 444, 445, 458, 461, 462, 468–470, 513, 552, 560
 Kopeć Stefan 31
 Korczyński Ireneusz 85, 115, 131, 336, 343, 551
 Kordecy 151
 Korotyński W[incenty?] 22, 556
 Korsak Samuel 240, 253
 Korzon Tadeusz 7, 47, 48, 98, 212, 467, 557, 576
 Kosiński Amilkar 134, 135, 243, 248–251, 255, 271, 272, 282, 284, 298, 300, 302, 312, 313, 357, 398, 399–403, 461, 469, 560
 Kosman Marceli 43, 584
 Kosmowski Stanisław 179, 331, 332, 349, 370, 377, 397, 443, 460, 560

- Kossakowscy 214, 310
 Kossakowska z Potockich Katarzyna 379
 Kossakowski – autor *Historii Polski* 53, 270, 283, 286, 312, 314, 398, 411, 509, 553
 Kossakowski – autor *Dziejów Polski* z 1796 [?] roku 53, 92, 190, 236, 237, 247, 249–252, 270, 271, 282–284, 286, 295, 298–300, 302, 303, 312, 314, 398, 399, 400, 402–404, 409, 411, 426, 430, 444, 553
 Kossakowski Antoni 59, 202
 Kossakowski Jan Nepomucen 11, 23, 54, 58, 60, 67–70, 76, 77, 92, 100, 110, 111, 114, 115, 117, 119, 120, 123, 135, 142, 143, 145, 146, 152–155, 158–161, 165, 166, 169, 170, 176, 177, 180, 190, 196, 198, 206–208, 215, 216, 222, 237, 238, 240–242, 253, 312, 313, 318–320, 359, 378, 382, 383, 397, 399, 400, 403, 404, 406, 409, 430, 487–489, 505, 507, 510, 526–529, 560
 Kossakowski Jakub 203
 Kossakowski Józef – biskup 22, 33, 54, 57–60, 66–68, 74, 84, 86, 87, 102, 103, 118, 119, 122, 128, 131, 140, 141, 156, 158, 159, 160, 168, 169, 174, 175, 195, 201–205, 213, 214, 218, 226, 227, 229, 230, 232, 233, 271, 280, 290–294, 307–311, 314, 315, 334–337, 339, 344, 345, 362, 389, 392, 393, 434, 435, 454, 456, 480–485, 489, 495–503, 509, 513, 521–525, 543, 560
 Kossakowski Józef – synowiec biskupa Józefa 203, 435
 Kossakowski Michał – brat biskupa Józefa 454
 Kossakowski Michał [?] – pisarz polny litewski [?] 28, 366
 Kossakowski Stanisław 28, 553
 Kossakowski Szymon 294, 314, 356, 446, 495
 Kossowski Stanisław 33, 567
 Kostenicz Ksenia 34, 554
 Kostkiewiczowa Teresa 10, 15, 569, 571, 576
 Kościelny Robert 211, 268, 576
 Kościuszko Tadeusz 35, 134, 154, 236, 245, 246, 251, 261, 274, 297–303, 314, 316, 317, 357, 381, 400, 402, 405, 408, 409, 414, 416, 444, 447, 468, 469, 471, 472, 475, 510–512, 560
 Kot Stanisław 139, 168, 268, 576
 Kowalczyk Małgorzata Ewa 38, 122, 576
 Kowecka Elżbieta 71, 576
 Kowecki Jerzy 19, 23, 30, 35, 38, 212, 268, 331, 387, 520, 567, 574, 576, 577, 583, 588, 589
 Kozakiewicz Jerzy 20, 21, 39, 577
 Koźmian Andrzej Edward 53, 557
 Koźmian Kajetan 31, 34, 65–67, 105, 106, 108, 110–113, 123, 130, 135, 154, 156, 159–161, 177, 179–182, 189, 196, 219–221, 241, 243, 245, 285, 286, 296, 313–316, 318, 366, 367, 370, 382, 384, 397, 406, 408, 410, 506, 526, 527, 535, 560, 576
 Krajewski Michał 533
 Krajewski Stanisław 235
 Kras Paweł 139, 331, 572, 578
 Krasicki Ignacy 76, 91, 136, 208, 255, 260, 265, 312, 356, 371, 372, 380, 381, 401, 413, 420, 422, 463, 464, 561
 Krasicki Izydor 459
 Krasieński Adam 316, 392, 509
 Krasieński Józef 28, 89, 95, 97, 111, 112, 157, 158, 184, 186, 257, 263, 265, 266, 354, 365, 420, 438, 471, 472, 561
 Kraszewski Józef Ignacy 28, 29, 33, 35, 72, 268, 354, 408, 558, 561, 563, 564, 577
 Kraszewski Kajetan 106, 107, 554, 559
 Kraushar Aleksander 26, 59, 175, 564, 566
 Krebsowa Weronika 90, 91, 96, 115, 143, 153, 154, 159, 319, 320, 350, 354, 398, 407, 515, 526, 528, 529, 561
 Krechowciec Adam 76, 561
 Kreczetnikow Michał 357, 362
 Kreyenberg [?] 247
 Kriegseisen Wojciech 211, 212, 520, 576, 577
 Król Marcin 387, 388, 576, 577
 Królikowski Bohdan 11, 22, 31, 203, 562, 577
 Kruszelnicki Stanisław 29, 90, 91, 237, 295, 318, 561
 Krutka Antoni 217, 561
 Krzucki Ignacy 134, 251
 Krzysztofowicz Szymon 23, 90, 120, 133, 189, 222, 238, 244, 245, 247, 248, 252, 253, 270–273, 282, 297, 298, 301, 302, 313, 317, 362–364, 378, 380, 400–402, 429, 430, 437, 460, 487, 513–515, 528–530, 561
 Krzyżanowski Stanisław 23, 561
 Krzyżanowski Tomasz 26, 255, 295, 298, 347, 350, 354, 366, 401, 405, 409, 527, 561
 Kubiak Stanisław 71, 583

- Kuchowicz Zbigniew 46, 52, 81, 117, 139, 140, 168, 480, 577
- Kuczkowski [?] – ksiądz 492
- Kuczyński Antoni 22, 31, 85, 555, 560, 577
- Kuczyński Stefan Krzysztof 201, 578, 587
- Kuklo Cezary 52, 71, 480, 520, 573, 577, 586
- Kukulski Leszek 35, 564
- Kula Witold 82, 572
- Kulesza-Woroniecka Iwona 38, 52, 577
- Kurdybacha Łukasz 87, 559
- Kurpiel Antoni 108, 559
- Kurpiński Karol 96, 113, 126, 416, 417, 471, 561
- Kuryłowicz Józef 29, 55, 62, 69, 93, 95, 96, 115, 120, 126, 127, 137, 147, 151, 152, 157, 162, 164, 198, 263, 265, 352, 358–361, 365–368, 421, 425, 426, 439, 532, 561
- Kwaśniewski Walenty 473
- Kwilecki [?] 454
- L**apis Bohdan 52, 81, 577
- Lelewełowie 56
- Lelewel Joachim 68
- Lelewel Karol Maurycy 462
- Lelewel Prot 21, 22, 55, 56, 61, 64, 67–70, 79, 90, 92–97, 100, 106, 107, 110, 112–115, 119–121, 125, 127, 129, 130, 138, 147, 150, 156, 157, 162, 163, 183, 186, 246, 259, 261, 265, 270, 287, 304, 321, 323–327, 332, 346, 350–354, 366, 373–376, 382–385, 415, 416, 418–422, 426, 438, 449, 462, 464, 474, 491, 517, 519, 531–533, 561
- Lelewel-Friemanowa Irena 21, 561
- Leniek Jan 497, 556
- Leopold II 378
- Leskiewiczowa Janina 268, 573, 584
- Leszczyński Stanisław 253, 333, 343, 390, 414, 415
- Leśniak Franciszek 53, 81, 573, 581
- Leśniewski Czesław 26, 566, 577
- Leśnodorski Bogusław 12, 81, 168, 389, 577
- Lewalski Krzysztof 82, 577
- Lewandowski Ignacy 52, 200, 577
- Lewanidow Andrzej 362
- Lewinówna Zofia 25, 560, 565
- Libera Zdzisław 38, 82, 168, 212, 268, 577, 578
- Lichański Jakub Zdzisław 139, 581
- Lichocki Filip 26, 394, 410, 561
- Link-Lenczowski Andrzej 82, 581
- Lipski Jan 33, 55, 57, 58, 60, 73–75, 99, 103, 104, 118, 119, 121, 122, 128, 130, 131, 141, 142, 174, 195, 201, 205, 213, 214, 218, 228, 229, 231, 232, 277, 280, 291, 294, 307, 308, 310, 311, 336, 339, 341, 344, 392, 433, 434, 441, 442, 453–456, 473, 480, 481, 543, 561
- Lisowski Witold 452, 578
- Litak Stanisław 139, 480, 494, 520, 578
- Litwinow [?] – major rosyjski 335
- Lityński Adam 211, 212, 268, 578
- Loga Adam 79, 105, 112, 114, 261, 274, 373, 375, 417, 534, 551
- Loyola Ignacy 482, 487
- Lubczyński Mariusz 52, 578
- Lubomirscy 319
- Lubomirski Michał 357
- Lubomirski Stanisław 83, 86, 87, 98, 103, 189, 203, 218, 291, 318, 336, 339, 341, 345, 501, 502, 561
- Lubowiecki Ignacy 109, 110, 112, 119, 120, 125, 126, 137, 138, 148, 156, 157, 184, 186, 187, 194, 198, 223, 224, 257, 260, 261, 264, 265, 287, 293, 303–305, 322, 324, 325, 351, 352, 354, 363, 365, 366, 375, 377–380, 382–386, 399, 406, 412, 413, 415–418, 420–424, 426, 447, 449, 465, 473, 516, 532, 561
- Lubowiecki Piotr 379,
- Lubowidzki Michał 357
- Ludwik XIV 297
- Ludwik XVI 400
- Luter Marcin 374
- Ł**aszkiewicz Hubert 331, 572
- Łażniński Franciszek 468
- Łepkowski Tadeusz 12, 45, 81, 387, 578
- Łętowski Ludwik 34, 61, 79, 95, 107, 108, 112, 113, 115, 125–127, 146, 147, 150–152, 156–158, 164, 173, 184–187, 189, 199, 223, 257, 270, 274, 275, 287, 304, 321, 322, 324–327, 350, 354, 356, 357, 361, 366, 368, 376, 380, 385, 412, 414–416, 419, 421, 422, 426, 440, 462, 464, 472, 473, 491–493, 515, 517, 533, 534, 561
- Łojek Jerzy 22, 189, 269, 559, 561, 564, 578
- Łojko Feliks 333, 562
- Lossowska Irena 494, 578

- Łoś Wincenty 159, 562
 Lotys Zbigniew 81, 578
 Lowiński [?] 23, 24, 68, 89, 90, 92, 93, 95, 97,
 137, 148, 157, 321, 322, 324, 327, 365,
 553
 Łoziński Władysław 52, 117, 578
 Łubieński Feliks 28, 29, 62, 219, 253, 323,
 374, 375, 381, 402, 404, 562
 Łubieński Władysław 194, 226, 227, 276,
 308, 336, 344, 490, 501, 507, 509, 562
 Łukasiewicz Piotr 52, 570, 581, 584
- M**aciejewski Janusz 268, 387, 388, 480, 578
 Madaliński Antoni 56, 454?, 459, 468
 Magier Antoni 53, 120, 123, 124, 143, 155,
 159, 170, 176–178, 182, 221, 237, 238,
 250, 295–298, 300, 316, 318, 366, 373,
 382, 383, 385, 487, 526, 562
 Majewski Wiesław 269, 578
 Majorek Czesław 494, 579
 Makowiecka Zofia 34, 554
 Maksimowicz Krystyna 268, 579
 Malec Jerzy 12, 579
 Maliszewski Edward 37, 579
 Maliszewski Kazimierz 212, 331, 579, 584
 Małachowscy 324, 533
 Małachowska Anna 533
 Małachowski Antoni 126, 187
 Małachowski Jacek 244
 Małachowski Stanisław 316
 Małachowski Stanisław Nałęcz 159, 179, 180,
 276, 318, 332, 350, 378, 380, 506, 526,
 527, 562
 Mańkowski Tadeusz 117, 139, 579
 Marchocki Ignacy Ścibor 60, 149
 Maria Teresa 378, 380, 506
 Markiewicz Henryk 39, 579
 Markiewicz Mariusz 200, 583
 Massalski Ignacy 310, 334, 339, 460, 482–
 485, 499, 500, 503, 509, 513, 522
 Mastelski Izidor 73, 227, 234, 290, 292, 293,
 308, 334, 339, 340, 345, 496, 501, 502,
 562
 Matkowski Józef 112, 562
 Matuszewicz Marcin 11, 22, 31, 33, 122, 123,
 141, 158, 195, 202, 204, 205, 213, 217,
 218, 226, 227, 233, 270, 271, 277, 280,
 289, 290, 292–294, 307, 308, 310, 311,
 339, 499, 506, 543, 562, 577
 Matuszewska Przemysława 25, 560
 Matuszewski Józef 200, 579
- Matwijowski Krystyn 42, 72, 76, 563, 565,
 582
 Mayn-Meyen Jan Jakub 468
 Mączak Antoni 10, 38, 44, 47, 194, 269, 579
 Mączyński Wojciech 214, 231, 334, 340, 562
 Mączyński Wojciech 66, 101, 106, 109, 112–
 114, 133–136, 142, 144, 146, 158, 159,
 165, 166, 182, 245, 249–252, 255, 270–
 272, 282, 295, 296, 298–301, 303, 314,
 317, 360, 396, 399, 400, 402, 404, 405,
 407–409, 411, 444, 468, 469, 510, 511,
 515, 528, 529, 562
 Mączyński Józef 66, 560, 562
 Miączyński Kajetan 358
 Michalski Jerzy 13, 44, 47, 81, 82, 168, 212,
 268, 269, 330, 387, 452, 579, 580
 Michałowska Anna 82, 580
 Michelson Iwan Iwanowicz 94
 Micińska Magdalena 269, 331, 580
 Micowski Karol 89, 93, 106, 113, 318, 360,
 562
 Mielżyńscy 453
 Mierzejewski Michał 75, 553
 Mikołaj I 362, 517
 Mikulski Tadeusz 55, 117, 555, 582
 Miłkowski Ludwik 136, 235, 556, 566
 Młodziejowski Andrzej 170, 315, 356, 493,
 501, 504, 507, 509, 528
 Mokronowski Andrzej 30, 241
 Mokronowski Stanisław 468
 Morawiński Jan 53, 562
 Morawska z Radziwiłłów Teofila 344, 345,
 562
 Morawski Kazimierz Marjan 268, 580
 Morstin Ludwik 15, 22, 69, 78, 79, 119, 120,
 125, 126, 150, 155, 158, 209, 210, 224,
 257–260, 265, 305, 321, 324, 326, 356,
 367, 376, 379, 414, 420, 550
 Morsztyn Kajetan 337
 Mostowski Tadeusz Antoni 72, 563
 Moszczeński Adam 107, 112, 179, 220, 356,
 382, 383, 385, 562
 Moszczyński [?] – pułkownik barski 228
 Moszyński August 33, 57, 58, 64, 65, 76, 83,
 86, 87, 90, 98, 99, 102–104, 119, 122, 130,
 175, 202, 229, 233, 234, 271, 277, 280,
 291, 308, 309, 342, 344, 345, 389–394,
 481, 486, 543, 562
 Moszyński Fryderyk 258
 Mościcki Henryk 15, 29, 30, 561, 565, 566
 Mrozowska Kamila 467, 580

Mrówczyński Marek Tomasz 71, 580
 Mycielski Maciej 52, 200, 268, 580

Nahirny Rafał 38, 582

Nakwaski Franciszek 60, 66, 76, 77, 119, 134,
 135, 155, 206, 208, 220, 240, 245, 248,
 249, 252, 255, 270–272, 285, 295, 296,
 318, 347, 350, 356, 359, 360, 374, 377,
 398–402, 408, 437, 445, 446, 458, 475,
 562

Nalepa Marek 14, 19, 269, 580

Napoleon Bonaparte 261, 262, 301, 364–367,
 400, 401, 409, 413, 414, 427, 435, 447,
 449, 451, 465, 473–475, 515, 518

Naruszewicz Adam 72, 84, 86, 98, 99, 102–
 104, 141, 204, 290, 293, 338, 389, 390,
 392, 394, 399, 492, 514, 525, 527, 562,
 563

Niedziela Rafał 268, 580

Niegolewski Andrzej 19, 472, 563

Niemcewicz Julian Ursyn 19, 23, 33, 34, 37,
 53–55, 60–62, 64, 66, 67, 70, 77, 78, 88,
 89, 91, 92, 97, 100, 105–107, 109, 110,
 112–115, 120, 123–126, 136, 142, 143,
 145, 146, 155, 160, 161, 165, 170, 171,
 177, 178, 181–183, 189, 206–208, 216,
 220–223, 236–244, 246, 248, 249, 252,
 253, 271–273, 281–284, 286, 295–301,
 312–316, 318–320, 332, 346–348, 350–
 352, 355–359, 361–363, 366, 370, 373,
 375, 377–379, 381, 383, 385, 396–399,
 401–411, 429, 435, 436, 458–461, 487–
 490, 506, 509, 510, 511, 514, 515, 526–
 530, 535, 563

Niemcewiczowie 62

Nietyksza Maria 52, 571, 572, 575

Niewiara Aleksandra 38, 331, 580

Noga Zdzisław 81, 573

Nowak Andrzej 331, 580

Nowak Stefan 14, 580

Nowak Tadeusz 433, 467, 580

Nowicki Joanna 168, 580

Oberski [?] 464

Obremski Krzysztof 212, 584

Ochman-Staniszevska Stefania 76, 563

Ochocki Jan Duklan 19, 28, 29, 41, 63, 75, 89,
 176, 177, 179, 181, 189, 219–222, 243,
 285, 316, 318, 319, 365, 382, 383, 563

Ochocki Józefat 29, 249, 354, 358, 363, 368,
 401, 512, 551, 563

Odlanicki Marcin Poczobutt 527

Ogińscy 319

Ogińska Aleksandra 317

Ogiński Michał Kazimierz 318

Ogiński Michał Kleofas 19, 113, 133, 178,
 220, 249, 270, 271, 316, 320, 347, 348,
 350, 363, 365, 374, 445, 461, 468, 469,
 563

Ogiński Tadeusz 85, 86, 99, 103, 141, 390,
 442, 523, 563

Okęcki Antoni 489

Olejnik Karol 467, 580

Oleksowicz Bolesław 388, 467, 581

Oleszczyński Antoni 67, 95, 127, 148, 150,
 259, 261, 262, 274, 413, 416, 424, 426,
 563

Oldakowski Ignacy 84, 375, 377, 378, 380,
 384, 417, 420, 533, 534, 552

Opaliński Edward 193, 201, 211, 581

Orłowski Józef 468

Oskierkowie 483

Ossoliński Józef Maximilian 76, 88, 100,
 111–113, 124, 136, 154, 155, 237, 243,
 245, 273, 282, 296, 312, 332, 355, 398,
 399, 411, 437, 443, 459, 460, 529, 551

Ossoliński Kazimierz 62, 143

Ossowski Stanisław 45, 581

Ostrowski Antoni – pamiętnikarz 22, 23, 92,
 97, 136–138, 173, 189, 190, 198, 257–260,
 263, 264, 270, 273–275, 287, 304, 321,
 322, 353, 366, 376, 413–415, 418–421,
 425, 430, 447, 471–475, 563

Ostrowski Antoni – prymas 488–490

Otwinowska Barbara 36, 570

Ożarowski Piotr 315, 446

Pachoński Jan 7, 581

Panuś Kazimierz 139, 268, 494, 520, 581

Pasierb Janusz 139, 581

Paskiewicz Iwan 353

Paszkowski Józef 94, 150, 163, 325, 439, 531,
 563

Paszkowski Franciszek 35, 247, 559, 560

Pausza Antoni 19, 130, 259, 274, 324, 327,
 364, 367, 563

Paweł I 362, 514

Pawiński Adolf 31

Pawlicki Stefan 90, 557

- Pawlikowski Józef 19, 66, 145, 196, 197, 222, 249–251, 254, 271, 272, 298, 300, 312, 316, 347, 348, 356, 401, 405–409, 446, 469, 563
- Pawłowski Bronisław 405, 565
- Paździor Kamil 81, 581
- Pecold Kazimierz 31
- Pelc Janusz 139, 388, 581
- Peplowski Franciszek 81, 389, 581
- Perekładowski Józef 468
- Peszke Samuel 90, 96, 111, 115, 134, 135, 167, 352, 354, 370, 373, 377, 402–404, 406, 408, 410, 411, 421, 469, 470, 563
- Petit [?] – guwernantka 155
- Petruszewicz A.S. 134, 567
- Piechowski Jerzy 63, 556
- Pietrkiewicz-Sobczak Dorota 494, 581
- Piotr I 351, 353, 362, 400
- Piramowicz Grzegorz 527
- Piwek Jerzy 71, 81, 581
- Plater Kazimierz Konstanty 54, 72, 77, 89, 106–108, 120, 124, 128, 129, 204, 337, 390, 550, 552, 563
- Płonka-Syroka Bożena 52, 570
- Pociej [?] – hetman 145
- Pocieje 319
- Podberezki Andrzej 556
- Podoski Gabriel 492, 502
- Podraza Antoni 82, 581
- Polarczykowa Anna 19, 568
- Pomianowski Edward 433, 452, 466, 575
- Pomorski Jan 20, 581
- Poniatowscy 370
- Poniatowski Józef 35, 204, 245, 246, 256, 272, 314, 316, 317, 324, 381, 444, 448, 464, 468, 469, 471, 474, 508, 564
- Poniatowski Michał 169, 185, 204, 236, 376, 485, 492, 501, 509, 516
- Poniatowski Stanisław – bratanek króla, 22, 62, 76, 84, 89, 91, 93, 107, 108, 123, 143, 146, 165, 176, 181–183, 215, 238, 240–244, 270, 271, 296, 301, 312, 316–318, 320, 332, 346, 347, 348, 351–354, 357, 362–364, 370, 375, 378, 384, 397, 399, 401–406, 409, 437, 468, 506, 510, 527, 564
- Poniatowski Stanisław, stolnik litewski, król – patrz Stanisław August
- Poniński [?] – wojewodzie 185
- Poniński Adam 114, 170, 229, 239, 240, 257, 283, 309, 315, 322, 323, 328, 356, 507
- Popiel Paweł 34, 564
- Popiołek Bożena 52, 581
- Pośpiech Andrzej 42, 268, 581
- Potiomkin Grzegorz 216, 363
- Potoccy 307, 310, 319, 359, 379
- Potocka-Wąsowiczowa Anna 180, 318, 349, 350, 351, 362, 564
- Potocki Franciszek Salezy 63, 179, 318, 404, 487
- Potocki Ignacy 76, 185, 316, 317, 324, 510, 511
- Potocki Jan 35, 55, 58, 72, 76, 83, 84, 98, 103, 104, 204, 206, 231, 234, 252, 253, 270, 271, 311, 316, 348, 353, 354, 391, 392, 393, 394, 564
- Potocki Joachim Karol 310, 485
- Potocki Józef 359
- Potocki Mikołaj Bazyli 114, 220
- Potocki Piotr 316
- Potocki Prot 79, 359
- Potocki Stanisław Kostka 116, 317
- Potocki Stanisław „Staś” 368
- Potocki Stanisław – wojewoda bełski 179
- Potocki Szczyński [właściwie Stanisław Szczyński] 63, 180, 241, 247, 248, 259, 272, 310, 314, 315, 317, 322, 323, 328, 356, 508
- Potocki Włodzimierz 324, 474
- Potulicki Michał 76, 90, 97, 106, 107, 123, 134, 250, 272, 374–376, 402, 407, 408, 410, 468, 550
- Prokesch Władysław 26, 561
- Prokop Jan 18, 52, 139, 388, 433, 581
- Prozor Józef 128
- Prozor syn Józefa 128
- Prussak Maria 82, 574
- Przerębski Adam 491
- Przeździeccy 483
- Przyborowski Walery 27–29, 68, 557, 581
- Przyboś Adam 37, 581
- Przybylski Ryszard 13, 14, 387, 581
- Przyłęcki Stanisław 83
- Pstrokoński Balzer 88, 142, 189, 397, 398, 490, 505, 507, 509, 528, 530, 564
- Ptaszyński Andrzej 309, 338, 340, 442, 455, 468, 564
- Puchowski Kazimierz 117, 582
- Pułaski Kazimierz 469
- Pułaski Kazimierz – wydawca 22, 353, 559, 568

- Puttkamer Jacek 65, 86, 99, 118, 119, 131, 205, 206, 214, 217, 218, 231, 234, 270, 277, 289, 290, 308–310, 338, 339, 341, 392, 441, 498, 499, 501, 509, 564
- R**achuba Andrzej 200, 582
 Raczyński Atanazy 449
 Raczyński Edward 34, 53, 88, 558, 563, 564
 Raczyński Ignacy 518
 Raczyński Kazimierz 205, 210, 213, 323
 Radomiński Józef 557
 Radolińscy 453
 Radziszewski Ignacy Dominik 138, 146, 148, 149, 259, 260, 266, 274, 414, 440, 446, 471, 564
 Radziwiłłowie 278, 307, 311, 319, 350, 440
 Radziwiłł Antoni 448
 Radziwiłł Dominik 324, 474, 546
 Radziwiłł Karol Stanisław 94, 316, 318, 320, 324, 334, 339, 484, 499
 Radziwiłł Michał Hieronim 229, 315
 Rakowski Rafał 460
 Ratajczyk Leonard 433, 452, 466, 582
 Rautenstrauch Józef 324, 474
 Rawita Gawroński F. 63, 553
 Rawski Tadeusz 452, 467, 581, 582
 Reddyk [?] 513
 Rejtan Tadeusz 240
 Repnin Mikołaj 194, 227, 228, 238, 291, 294, 334, 336, 337, 339, 341, 347, 363, 502, 521
 Reuttowicz Franciszek 28, 561
 Roćko Agata 38, 582
 Rogowski Maciej 25, 120, 124, 134, 167, 181–183, 222, 238–242, 270–272, 282, 296–298, 300, 312, 318, 319, 355, 357, 362, 384, 396, 397, 402, 411, 469, 564
 Roguski Mateusz 236
 Rok Bogdan 42, 46, 72, 76, 331, 344, 555, 557, 562, 563, 565, 582
 Rolle Antoni 46, 107, 309, 556, 564
 Rolle Michał 55, 567, 582
 Rolnik Dariusz 36, 38, 82, 200, 212, 582, 583
 Ronikier Jerzy 44, 200, 433, 452, 583
 Rosner Anna 388, 583
 Rostocka Karolina 22, 563
 Rostocki Władysław 22, 563
 Rostworowski Emanuel 7, 47, 48, 81, 268, 387, 452, 520, 583
 Roszak Stanisław 15, 24, 583
- Rościszewski Adam Junosza 59, 119, 180, 270, 352, 361, 363, 364, 366–368, 396, 424, 513, 564
 Rousseau Jean Jacques 23, 171, 176, 177, 185
 Różniecki Aleksander 114, 323, 474
 Rucińska Anna 46, 583
 Rudnicki Józef 23, 112, 138, 263, 324, 365, 366, 383, 414, 463, 464, 471, 472, 474, 475, 565
 Rudziński Kazimierz 176
 Rulikowski Ignacy 117, 198, 325,
 Rulikowski Józef 19, 27, 28, 55, 60, 62, 67, 68, 91, 92, 94–97, 100–112, 114, 117, 118, 120, 125, 129, 135, 137, 146–148, 150, 151, 153, 155–158, 160, 162–165, 181, 184, 185, 189, 190, 198, 199, 209, 210, 223, 224, 258, 259, 287, 304, 321, 322, 324–327, 355, 358, 384, 386, 412, 414, 415, 418, 419, 423, 425, 426, 430, 438, 439, 462, 465, 471, 492, 518, 531, 532, 534, 565
 Rulikowski Mieczysław 27, 106, 565, 583
 Rumiancew Piotr 335, 362, 363, 504, 514
 Rusiński Władysław 71, 583
 Rutkowski Stanisław 433, 452, 466, 575
 Rybiński Maciej 23, 420, 565
 Rybiński Józef 492
 Rychard Andrzej 43, 569, 575
 Rychter Józef Hieronim [?] 29, 565
 Rytel Jadwiga 21, 583
 Ryzewski Grzegorz 71, 583
 Rzadkowska Ewa 387, 583
 Rzadkowska Helena 389, 584
 Rzewuski [?] 381
 Rzewuski Franciszek 169
 Rzewuski Henryk 25, 45, 565
 Rzewuski Kazimierz 316
 Rzewuski Seweryn 310, 314, 315, 322, 323, 356, 459, 508
 Rzewuski Waclaw 325
 Rzońca Jan 38, 584
- S**agatyński Jan 208, 209, 249–251, 255, 256, 270–273, 295–302, 312, 314, 315, 348, 354, 357, 359, 360, 373, 396, 398, 399, 401, 408, 565
 Sajkowski Alojzy 21, 30–32, 37, 584
 Saldern Kaspar 347, 363
 Salmonowicz Stanisław 331, 584

- Sanguszko Eustachy 66, 89, 93, 177, 181, 324, 361, 367, 469, 565
- Sapalski Franciszek 362, 365, 366, 368, 423, 424, 447, 449, 551
- Sapieha Aleksander – kanclerz litewski 77
- Sapieha Aleksander – pamiętnikarz 134, 164, 355, 411, 468, 469, 565
- Sapieha Kazimierz Nestor 307, 316, 317, 434, 546
- Sapiehowie 311, 319, 398
- Sapieżyna Elżbieta 434, 453
- Sapieżyna Teofila z Jabłonowskich 53, 56, 74, 189, 309, 311, 316, 429, 565
- Schaff Adam 41, 584
- Schmidt Jacek 43, 584
- Schnür-Peplowski Stanisław 100, 566
- Schwerin Wilhelm 375
- Ségur Philippe 19
- Senkowska-Gluck Monika 44, 584
- Serczyk Jerzy 81, 569, 574
- Serczyk Władysław A. 71, 81, 117, 584
- Sibora Janusz 44, 584
- Siciński Andrzej 52, 570, 581, 584
- Siemieński Lucjan 19, 41, 111, 563, 567, 584
- Sierakowski Waclaw 72, 83, 84, 102, 392, 393, 484, 488, 565
- Sierpiński August 24
- Siestrzeńcewicz Stanisław 502
- Sievers Jakub 248, 357, 363
- Sikorski Roch 25, 565
- Simonides Dorota 388, 584
- Skalkowski Adam Mieczysław 30, 63, 66, 134, 560, 567, 568
- Skarbk Fryderyk 19, 21–23, 127, 158, 162–164, 183, 186, 263, 265, 375–377, 381, 383, 384, 414, 471, 531, 532, 565
- Skarszewski Wojciech [?] 489, 501
- Skibiński Kazimierz 27, 106, 126, 148–150, 304, 326, 327, 352, 364, 365, 367, 373, 414–418, 420, 421, 423, 424, 565, 583
- Skimbrowicz Hipolit 29
- Skowron Ryszard 200, 582, 583
- Skowronek Jerzy 124, 556
- Skrzynecki Jan 162, 163, 262, 265, 266, 371, 372, 385, 413, 414, 439, 440, 448, 449, 464, 471, 532, 565
- Sławiński Janusz 36, 575, 586
- Słowikowski Tadeusz 494, 579
- Smoleński Władysław 47, 48, 81, 212, 269, 584
- Snopek Jerzy 331, 584
- Sobczak Jacek 43, 584
- Sobieszczański – F.M. S[obieszczański] 226, 554, 558
- Sobol Roman 63, 559
- Sobolewski Maciej 437, 458
- Sokolnicki Michał 405, 409, 446, 565
- Sołohub Józef 201
- Sołtanowie 316
- Sołtyk Maciej Kajetan 498
- Sołtyk Kajetan 169, 194, 204, 242, 316, 341, 344, 491–493, 499, 501, 503, 510, 511, 515, 519, 521, 523
- Sołtyk Roman 474
- Sołtyk Stanisław 66, 474
- Soplica Tadeusz [Wolański Adam] 467, 584
- Soroka Jerzy 154, 249, 271, 272, 299, 300, 312, 315, 316, 318, 319, 320, 332, 375, 444, 565
- Sowa Andrzej 200, 269, 584
- Sowiński Józef 262, 417, 473
- Sroczyński K.[?] 63, 482, 565
- Stackelberg Otto 169, 201, 203, 204, 206, 213, 241, 242, 291, 336, 347, 359, 363, 436, 499
- Stadniccy 428
- Stanek Wojciech 211, 268, 269, 584
- Stanisław August 9, 13, 17, 37, 39, 48, 79, 83, 84, 86, 87, 94, 98, 119, 133, 137, 140, 141, 155, 169, 173, 187, 194, 203–205, 208, 221, 222, 225–228, 231, 236, 237, 239, 246, 248, 252, 255–257, 263, 269, 277, 278, 283, 287–305, 309, 312, 328, 329, 333, 337, 347, 370, 386, 389, 392, 394, 396, 400, 401, 415, 430, 432–434, 439, 441, 444, 450, 455, 481, 485, 496, 499, 503, 508, 515, 535, 544, 547
- Staniszewski Walerian 23, 551
- Staniszewski eksjezuita 482
- Starzeński Michał 22, 30, 59, 89, 107, 114, 115, 145, 177, 181, 303, 318, 319, 349, 350, 353, 374, 375, 379, 398, 410, 550, 565
- Starzyński Doliwa Stanisław 29, 186, 566
- Stasiak Arkadiusz Michał 466, 584
- Stasiewicz-Jasiukowa Irena 211, 388, 494, 569, 573, 574, 578, 579, 581, 584, 585
- Staszewski Jacek 47, 139, 168, 387, 585
- Staszic Stanisław 26, 63, 108, 123, 175, 176, 205, 239, 312, 314, 347, 356, 369, 377–379, 398, 475, 505, 506, 508, 523, 525, 528, 566, 585

- Stefan Batory 300, 398, 416
 Stefanowska Zofia 36, 168, 194, 571, 575, 576, 586
 Stegner Tadeusz 43, 330, 585, 586
 Stempkowski Józef 438, 471
 Stępniewska Danuta 54, 568
 Stępnik Krzysztof 467, 584
 Stroynowski Andrzej 44, 47, 212, 585
 Strużyński [Romuald] 341
 Strzyżewski Piotr 23, 240, 244, 245, 250, 299, 313, 314, 319, 346, 347, 356, 363, 444, 445, 468, 551, 566
 Suchodolscy 56
 Suchodolski Wojciech 348
 Suchojad Henryk 52, 572, 578
 Suchorzewski Jan 348
 Sudnik Wanda 212, 588
 Sułek Leon 433, 452, 467, 585
 Sułek Zdzisław 212, 585
 Sułkowsy 254
 Sułkowski [?] – książę 114
 Sułkowski Antoni 324
 Sułkowski August 320
 Sułkowski Józef 136, 189, 243, 245, 246, 248, 249, 299, 301, 312, 313, 318, 319, 347, 348, 350, 351, 354, 356, 357, 363, 368, 375, 408–410, 437, 444, 460, 468–470, 474, 566
 Suworow Aleksander 133, 264, 350, 362, 363, 373, 511
 Syroka Andrzej 52, 570
 Szacki Jerzy 45, 387, 585
 Szahin Jan 98, 99, 102, 292, 391, 394, 557
 Szaniecki Olbracht Jan 89, 163, 532, 566
 Szantyr Stanisław – Ursyn z Zantyr 29, 54, 60, 61, 68, 89, 91, 124, 125, 142, 143, 154–156, 159, 171, 177–179, 181, 196, 197, 215, 221, 301, 318, 320, 326, 353, 360, 401, 407, 411, 505–507, 512, 514, 527, 529, 566
 Szaszor Bożydar 60, 62, 69, 80, 92, 93, 95, 125, 126, 147, 149, 259, 325, 419, 426, 447–449, 566
 Szcząska Zbigniew 212, 585
 Szczepaniak Marian 81, 585
 Szczygielski Wojciech 7, 47, 211, 212, 585
 Szczytowie 483
 Székely Johann 374
 Szelutt Franciszek 246
 Szembek Krzysztof 515
 Szujski Józef 66, 565
 Szumski Stanisław 15, 158, 210, 266, 350–352, 354, 463, 464, 566
 Szwankowska Hanna 53, 562
 Szwankowski Eugeniusz 53, 562
 Szwykowski [?] 337
 Szydłowski [?] 358
 Szymanowski Józef 22, 100, 125, 127, 134, 249, 253, 263, 365, 382, 400, 407, 408, 440, 447, 468, 552, 566
 Szyndler Bartłomiej 55, 60, 65, 467, 520, 554, 559, 568, 585
Ślusarska Magdalena 480, 573, 585
 Śniadecki Jan 26, 60, 62, 135, 159, 160, 296, 314, 320, 332, 375, 404, 405, 411, 488, 490, 509, 510, 511, 526, 528, 530, 566
 Śreniowska Krystyna 38, 585
 Świdarska-Włodarczyk Urszula 389, 585
 Świercz Piotr 38, 582
 Święcicki Ignacy Celestyn 140, 552
 Święcicki Julian Adolf 15, 560
Tański Kazimierz 253, 263, 440, 447, 468, 566
 Tarczewska z Tańskich Aleksandra 54, 56, 65, 67–69, 78, 93, 108–111, 120, 125, 127, 150, 156, 157, 171–173, 179, 186, 198, 210, 216, 259, 260, 263–265, 321, 322, 324, 327, 365, 380, 382, 416, 417, 422, 424, 471, 473, 493, 517, 534, 566
 Tarnowscy 56, 428
 Tarnowska z Ustrzyckich Urszula 63, 89, 93, 219, 220, 243, 285, 316, 318, 347, 349, 350, 355, 361, 362, 374, 375, 566
 Tazbir Janusz 8, 25, 35, 36, 38, 41, 43–46, 52, 71, 82, 331, 387, 571, 575, 576, 585, 586, 588
 Tepper Piotr 79
 Thiers Adolf 19
 Tokarz Waclaw 32, 269, 433, 554, 586
 Tomkowicz Stanisław 65, 567
 Topolski Jerzy 36, 42, 52, 388, 577, 586
 Trembecki Stanisław 370
 Trembicka Franciszka 90, 119, 196, 198, 215, 236, 245, 249, 270, 271, 295, 296, 316, 324, 376, 414, 468, 566
 Tretiak Józef 29, 30, 53, 555, 586
 Trębicki Antoni 19, 23, 24, 30, 34–36, 90, 96, 100, 111, 132, 134–136, 171, 218, 222, 223, 235, 248, 271, 292, 293, 295–297, 299, 301, 308, 310, 312–316, 318, 319,

- 347, 348, 350, 353, 363, 373, 374, 392, 398–402, 405, 407–411, 443, 446, 459–461, 468, 469, 501, 509, 511, 567, 576
- Trojanowiczowa Zofia 82, 574
- Trzebiński Adam 357
- Trzeciakowski Lech 71, 583
- Trzynadłowski Jan 20, 21, 586
- Turnau Irena 139, 168, 570
- Turno Adam 63, 65, 66, 110, 155, 180, 247, 250, 253, 382, 383, 400, 404, 407, 468, 552, 567
- Turno Szczepan 55, 61, 62, 89, 92, 124, 145, 178, 351, 354, 363, 365, 366, 460, 567
- Turowska-Bar Irena 175, 586
- Turowski Stanisław Wojciech 253, 566
- Turski Feliks 491
- Tygielski Wojciech 42, 82, 268, 269, 580, 581, 583, 586, 588
- Tyszkiewicz Eustachy 30, 554
- Tyszkiewicz Wincenty 327
- Tyzenhauz Antoni 30, 169, 214, 242, 257, 291, 307, 497, 499
- U**gniewski Piotr 389, 586
- Umiński [?] – oficer 377
- Urwanowicz Jerzy 38, 577
- V**oltaire-Wolter 154, 171, 176, 177, 185
- W**ajda Kazimierz 331, 579
- Waksmund Ryszard 38, 586
- Walas Teresa 168, 580
- Walczyna Barbara 54, 568
- Walewska Maria 25, 567
- Walicki Andrzej 45, 81, 168, 387, 388, 577, 578, 586
- Walter-Janke Zygmunt 433, 452, 466, 587
- Wałkowski Andrzej 36, 583
- Wapiński Roman 43, 82, 139, 268, 389, 577, 587
- Wałam – arcybiskup smoleński [?] 515
- Waśko Andrzej 25, 139, 168, 388, 587
- Waxman Jan 54, 65, 67, 77, 89, 112, 123, 124, 136, 145, 148, 155, 159, 237, 243, 320, 351, 355, 363, 436, 458–460, 469, 504, 505, 515, 528, 567
- Wawrykowa Maria 82, 587
- Ważyński Porfiry 134, 249–251, 255, 271, 347–350, 353, 409, 468, 512, 567
- Wedelstedt [?] 463
- Wedelstedt Michał 463
- Weicherdt Teodor Tomasz 24, 550
- Wejland Andrzej Paweł 43, 587
- Wereszycki Henryk 37, 587
- Wessel Teodor 65, 205, 309, 310
- Weysenhoff Jan 91, 96, 144, 148, 153–155, 181, 243, 246, 251, 285, 312, 316, 320, 354, 374, 384, 437, 443, 445, 457, 458, 460, 468, 567
- Weysenhoff Józef 11, 91, 560, 567
- Węgierska z Wielopolskich Justyna 303–305, 321, 322, 550
- Węgierski Tomasz Kajetan 33, 72, 76, 83, 212, 270, 277, 307, 310, 392, 394, 435, 567
- Węgorzewski [?] 64, 462
- Węgrzyn Iwona 52, 268, 331, 587
- Węzyk Franciszek 65, 67, 263, 303, 324, 354, 380, 413, 469, 471, 473, 531, 567
- Wiązewicz [?] 483
- Wielhorski Jerzy 357
- Wielhorski Michał 468
- Wielopolska Elżbieta z Bielińskich 65
- Wielopolski Aleksander 109
- Wielopolski Franciszek 65
- Wierzbicki Andrzej 7, 168, 268, 330, 388, 587
- Wijaczka Jacek 76, 82, 564, 587
- Wikliński Maksymilian 122, 551
- Wiliński Kazimierz 7, 574
- Wilkońska Klementyna 93, 113, 115, 125, 304, 321, 325, 327, 567
- Wilkońska Paulina 93, 567
- Willaume Juliusz 31, 560, 576
- Wimmer Jan 433, 467, 580
- Wirtemberski Ludwik 375
- Wisłocki Władysław 154, 565
- Witkowski Melchior 112, 562
- Wit Labuda Aleksander 8, 43, 587
- Wittowa Zofia 315
- Wizbor-Bohdanowicz Wincenty 107, 150, 158, 259, 260, 265, 363, 365, 367, 531, 532, 567
- Włodarczyk Jerzy 212, 587
- Włodarczyk Rafał 38, 582
- Wodzicki biskup 120
- Wodzicki Józef – pamiętnikarz 76, 84, 89, 100, 253, 373, 375, 376, 384, 399, 400, 408, 552
- Wodzicki Józef – generał 106, 109, 468

- Wodzicki Stanisław 34, 91, 96, 105, 155, 156, 159, 220, 221, 237, 296, 316, 318–320, 347, 349–353, 363, 370, 372, 374, 375, 377, 380, 382, 408, 411, 526, 527, 567
 Wojda Karol 189, 347, 350, 351, 353, 356, 361, 382, 410, 568
 Wojtasik Janusz 200, 269, 452, 587
 Wojtowicz Jerzy 81, 330, 433, 569, 574, 587
 Wolański Adam – patrz Soplica Tadeusz
 Wolański Filip 46, 82, 583, 587
 Wolski Walenty 53, 76, 77, 100, 272, 354, 376, 400, 401, 568
 Woltanowski Andrzej 520, 587
 Wołowicz [?] 489
 Woronicz Jan Paweł 152, 265, 517
 Woroniczowa Józefa 380
 Wójcicki Jacek 331, 570
 Wójcicki Kazimierz Władysław 23, 54, 558, 565
 Wójcik Zbigniew 22, 31, 85, 555, 560, 577
 Wrzesiński Wojciech 7, 8, 331, 584, 587, 588
 Wrzosek Wojciech 42, 588
 Wybicki Józef 66, 69, 89, 90, 107, 114, 123, 130, 135, 159, 160, 170, 177, 180, 189, 196, 197, 221, 245, 266, 270, 281, 300, 301, 312, 316, 347, 349, 350, 353, 362, 373, 375, 378, 385, 400, 406, 429, 525–527, 568
 Wyczański Andrzej 52, 71, 81, 572, 573, 580
 Wybranowski Roman 260, 263, 270, 274, 275, 353, 354, 358, 362, 363, 365–369, 414–416, 423, 425, 439, 447, 449, 464, 472–474, 568
 Wyrobisz Andrzej 52, 588
 Wyrwicz Karol 241, 430, 527
 Wyszomirska Monika 46, 588
Zabielski Tadeusz 55, 57, 65, 69, 76, 78, 92, 112, 272, 382, 437, 469, 568
 Zabięło Antoni 201
 Zabięło Michał 201
 Zahorski Andrzej 38, 71, 139, 268, 467, 573, 588
 Zajączek Józef 228, 231, 316, 320, 353, 365, 368, 468, 469, 473, 568
 Zajączkowski Andrzej 12, 44, 588
 Zajewski Władysław 331, 588
 Zakrzewski Andrzej J. 494, 588
 Zakrzewski Ignacy 510, 511, 520
 Zakrzewski Szymon 25
 Zaleski Kazimierz 292
 Zaleski Michał 113, 115, 135, 156, 159, 196, 197, 220, 221, 245, 276, 296, 315, 316, 318, 346, 347, 354, 385, 504, 527, 568
 Załuski Józef 19, 34, 68, 95, 111, 113, 124, 125, 183, 184, 233, 258, 260–267, 274, 304, 305, 322, 323, 350–354, 359, 361, 363, 366, 367, 369, 373, 375, 376, 378–381, 383, 384, 412, 415, 416, 418–420, 422–424, 439, 440, 447, 449, 462, 464, 465, 472–474, 498, 522, 525, 546, 568
 Załuski Józef Andrzej 103, 229, 264, 344, 345, 501, 552
 Zamoyscy 319
 Zamoyska z Czartoryskich Zofia 22, 54, 66, 68, 123, 136, 142, 143, 153–156, 170, 177, 180, 181, 240, 243, 246, 270–273, 298–300, 302, 312–315, 320, 362, 365, 366, 396, 400, 401, 411, 444, 515, 528, 529, 568
 Zamoyski Andrzej 69, 123, 135, 241, 312, 316, 341, 406, 504
 Zamoyski Jan 398
 Zaremba Józef 357
 Zaręba [?] 453
 Zarębowie 428
 Zawadyński Wiktor 105, 116, 126, 360, 366–368, 449, 450, 568
 Zawadzki Waclaw 46, 582
 Zawisza Barnaba 72, 74, 390, 394, 435, 552
 Zayffer [?] 247
 Zboińska-Daszyńska Bożena 33, 562
 Zdanowski Antoni 353, 568
 Ziejka Franciszek 81, 388, 588
 Zielińska Ewa 331, 588
 Zielińska Teresa 200, 588
 Zielińska Zofia 11, 22, 47, 212, 268, 331, 387, 520, 562, 576, 577, 588
 Zielińska-Nowicka Agnieszka 117, 582
 Zieliński Andrzej 71, 168, 388, 589
 Zieliński Zygmunt 139, 589
 Zienkiewicz Leon 25, 564, 589
 Zienkowska Krystyna 71, 81, 82, 589
 Zienowicz Michał 248, 249, 256, 272, 408, 459, 468, 469, 568
 Ziomek Jerzy 14, 589
 Ziótek Ewa 520, 589
 Ziótek Jan 466, 520, 572, 574, 589
 Złotkowski Dariusz 520, 589
 Złotnicki Antoni 357, 358
 Zubow Platon 301
 Zygmunt August 389

Zygmunt III Waza 351, 398, 416

Żbikowski Piotr 14, 46, 589

Żerek-Kleszcz Hanka 200, 589

Żółkiewski Stanisław 398

Żuk Anna 82, 589

Żuliński Felicjan 207

Żurkowa Renata 23, 60, 562, 566

Dariusz Rolnik

**A Portrait of the Gentry in the Reign of Stanislaw August Poniatowski,
the Epoch of Crisis, Restoration
and Fall of the Republic in Polish Diaries**

S u m m a r y

There is a strong belief among Polish historiographers, that the Republic fell admittedly because of vices and faults of its citizens, but also at the very moment its national revival commenced. Different interpretations of the statement as there were, their most important element was a citizen – nobleman who saw the necessity of reforms aiming to increase the prestige, authority and power of the state. This area included also the whole spectrum of issues formerly unsolved in the Polish state. In this context, it is important to look at the gentry as close as possible. It might help us understand why it changed its attitude towards the state and other related social and ideological issues. An attempt to present or build up such a collective portrait of the Polish nobility under Stanisław August Poniatowski on the basis of diaries can be a step in this direction.

Such a dynamic presentation of the nobility arises from the inner chronological partitioning of the research material. It has been divided into three groups. The first group of diaries covers reports written before the fall of the First Republic, that is until 1795. The second one involves memoirs of the people, acting in various areas of everyday life, after the fall of the Polish state but also politically active i.e. mature in the times of Stanisław August Poniatowski. The third group of diaries contains descriptions of “the past” produced by the people born between 1780 and 1795. All in all, the study is based on about 300 diaries.

The present dissertation is divided into four chapters covering all of the most important spheres of the noblemen’s activity. Chapter I *The Nobility in the Circle of Family and Household – for Peace, Stability and Strength of the House* presents the noblemen in their natural environment, namely depicts their attitude to family and possessions. Also the values considered to be the most important to the nobility in everyday life as well as the features they felt proud of and those disapproved of in others are discussed. Such a catalogue of features and values of the Polish nobility positions religiousness next to debauchery, fear next to courage, hospitality and goodness – also with respect to lower social classes – next to selfishness. Chapter II *Citizens towards the State – for the preserving and well being of the Republic – the Native Country*, presents a stereotypical portrait of the nobility in those times, all visible vices and virtues of an average nobleman included. The leitmotif of this Chapter are the recurring dilemmas between a private

interest and that of the state. Here, the attitude of the middle nobility to Stanisław August was described, both to his rule and person, as well as to the mighty elites of the nobility and to the curves of history that the Republic got through in Stanisław August times. It also presents the hierarchy of values the citizens followed in the case of choice, what the love of their own country and freedom meant to them, what their ideal, faultless state was to be, if and to what extent their understanding of nation changed, to what degree their attachment to it depended on the community of interests and aims, culture and language. Chapters III and IV expand and complete the area of observation thus allowing to verify certain fragments of the portrait. They show the citizens of the Republic in “soldiercraft” and in “priesthood”. The portrait of the nobility as a whole, created mostly by the nobility itself, reflects its stereotypical images, functioning at that time.

A portrait of the nobility in its homely environment, with its visibly outlined vices and virtues, reinforced, at least in the sphere of theory and ideology, by the norms of behaviour strengthened by the functioning tradition, is very positive. It is humane and natural with each group of diarists, the emphasis being put on the first one though. Here the lack of willingness to create or confabulate a certain reality is painfully direct, from the criticism of dishonourable behaviour towards their mates, though sometimes not perceived as such, to explicit protection to obtain financial benefits. The second group of diarists, on the other hand, has the tendency to create a portrait of the gentry interested in the effectiveness of their enterprise to build up the power of their house which suggests their endeavour to realize Arcadia’s myth in their homes. That very trend remained unchanged with the third group of diaries.

In Chapter II the portrait of the nobility is more diversified in all three groups of diaries. In the first type of diaries the nobility is fairly neutral, distanced from the politics, though taking part in it, treating the advantage of Moscow as a natural phenomenon but at the same time considering it the reason of evil observed in the country. The diarists of the second group thought a bit different though they do not deny the fact of Moscow’s advantage over the Republic. They claim that the whole evil derives from the magnates’ advantage who were first to control their poorer mates and, with their eyes fixed on their own interests, fought with one another, ignoring the Republic. It spoilt the former traditions and principles. They stopped thinking about their country; it became the matter of secondary importance. Imaginary needs of the magnates led to betrayal and as a result the whole nation suffered. Yet such radical and severe images of the citizens in the reign of Stanisław August Poniatowski do not predominate in diary descriptions. There were many more causes that brought about the fall of the Republic the nobility was not accused of. On the one hand, recording the events, diarists often presented the gentry in the situations revealing their weaknesses. On the other hand, having in view the nobility’s good they tried to understand and, at times, excuse their negative behaviour by other virtues. What predominates is the authenticity and good nature of a citizen.

A nobleman in its military role complements some aspects of the portrait. It proves his inclination to stabilisation. Depending on the the financial status in the society, the soldiercraft was a path to settle or make a career. It is accepted by all diary writers who underline its difficulty though it is the third group of diarists which points to its honesty. It was a turn towards bringing knighthood back to favour in the noble society. In terms of characterological features a soldier did not differ much from a nobleman-landholder nor from a citizen-politician. It was only the financial status that made the gentry take on

the inclinations of the poorer nobility that is why the issues connected with everyday existence determined to a large extent their behaviour.

Irrespective of the time they were written the diaries present cleric nobility as resembling the general features shown in the portrait. The diaries written by clergymen, originating from the nobility, do not differ much from those written by the nobility. The difference lies in a milder look at the figures of the epoch, a kindness of their authors, a greater distance to what is earthly. In a way, it justifies the attitude of neutrality of clergymen in the critical moments of the Republic's history, which was sometimes explained by Divine Providence. What links lay and cleric authors are mainly the issues of an economic nature and those connected with professional career and religiousness.

The image of the clergy is quite decent due to the religiousness declared by diary writers of the three groups and showed by them. The evil is condensed in a few figures commonly referred to as unworthy of being called Polishmen. All diary writers follow the same pattern. Rich clergymen who, in the majority of cases, derive from rich families, are evaluated negatively. The ones evaluated more positively in terms of morality, ethics and politics are priests or monks, less frequently noticed and lower-ranked in the social hierarchy. They are characterologically similar to the noblemen – citizens.

The portrait of the nobility in the reign of Stanisław August Poniatowski in Polish diaries was dominated by political issues where the year 1795 is a kind of caesura. At that time, it was a decisive moment. Their world changed rapidly: both in their fathers' homes, woken up in a foreign state, they changed their attitude to the future. And so did change the portrait of the gentry of Stanisław August Poniatowski times. Although clear symptoms of changes in the way of thinking about reality surrounding them were visible as early as the time of Great Sejm, it was only after the fall of the Polish state that a different perspective concerning the times of Stanisław August and their citizens consolidated. What became significant was the attachment to tradition, old Polish customs and religiousness. They comprise such indicators as own country, widely understood citizen liberties and devotion to family.

The canon of features ascribed to the nobility was stable and did not undergo diversification in all kinds of diaries. They all pointed out courage in the defence of "the world" created by the nobility and in the defence of the nation. It is connected with the other features such as love of their own country, hospitality and openness. These, especially in descriptions written by the second and third group of diary writers, are presented on the basis of the projection of dreams in defence of such a positive image of the nobility. Optimistically speaking, one could assume that schematically drawn heroic nobleman-citizen, devoted to his country and family is an unchanging model. It is an ideal model based on the images of diary writers, not on the observation of reality and other sources.

Dariusz Rolnik

**Le portrait de la noblesse de l'époque de Stanislas,
un temps de crise, renaissance et déclin de la Pologne
dans les mémoires polonais**

R é s u m é

Dans l'historiographie polonaise on trouve fréquemment l'opinion que la chute de la Pologne a été causée par des fautes et des torts de ses citoyens mais en même temps un renouveau national de l'État a commencé. Dans cette formule, interprétée de différentes manières, l'élément le plus important est la figure de citoyen-noble, qui comprend la nécessité des réformes menant à une ascension du prestige, de l'importance et de la force de la Pologne ; dans ce domaine on place également tout l'éventail d'affaires non résolues dans l'État. Dans ce contexte il est important de voir d'un oeil vigilant la noblesse de l'époque. Cela permettra peut-être de comprendre ce qui a causé le changement de son orientation envers l'État et d'autres questions, aussi sociales et idéologiques. Une tentative de présenter ou plutôt d'esquisser un portrait global de la noblesse polonaise de l'époque de Stanislas sur la base des mémoires, peut être un pas vers cette direction.

La classification chronologique intérieure des sources offre la possibilité de présenter un portrait de la noblesse de manière dynamique. Les sources sont divisées en trois groupes. Le premier groupe de mémoires comprend des relations rédigées jusqu'au déclin de la Pologne, c'est-à-dire l'an 1795. Le second groupe embrasse des souvenirs des personnes actives dans de différents domaines de la vie publique après la déchéance de l'État, y compris la vie politique, et adultes à l'époque de Stanislas. Le troisième groupe contient des relations du passé des personnes nées entre 1780 et 1795. Dans le livre l'auteur se réfère à environ 300 mémoires.

La dissertation est divisée en quatre chapitres qui concernent les domaines d'activité les plus importants pour la noblesse. La première partie : *Noblesse dans le cercle de la famille et la ferme – sur la tranquillité, la stabilité et la puissance de la famille* présente en quelque sorte la noblesse dans son « milieu naturel », c'est-à-dire esquisse les rapports entre le noble et sa famille, ainsi que son patrimoine. L'auteur décrit ces valeurs qui étaient les plus importantes pour des citoyens, aussi que des traits positifs, dont ils étaient fiers, que négatifs, qu'ils reprochaient – le plus souvent chez les autres. Dans ce catalogue des caractéristiques et des valeurs déterminant la noblesse polonaise vont de paire la religiosité et la lubricité, la peur et le courage, l'hospitalité et la bonté, aussi envers des couches sociales inférieures dans l'hierarchie sociale, avec l'égoïsme. Le

chapitre deuxième : *Citoyens envers l'État – sur la stabilité et le bien commun de la Pologne-Patrie* montre un portrait stéréotypé d'un noble moyen de l'époque, avec tous les vices et qualités du caractère, engagé dans la vie politique de l'État. Les dilemmes incessants entre l'intérêt de l'État et des bénéficiaires privés sont le motif récurrent de ce chapitre. L'auteur démontre également le rapport des nobles moyens envers le roi, de même envers l'institution que la personne de Stanislas Auguste, et aussi leur relation aux élites de la noblesse et leur attitude envers des tournants de l'histoire par lesquels La Pologne devait passer à l'époque de Stanislas. L'auteur retrace aussi la hiérarchie des valeurs selon lesquelles les nobles agissaient dans des situations de choix, il explique comment ils comprenaient l'amour de la patrie, la liberté, comment était – ou plutôt comment voyaient-ils – un pays sans fautes, dans quelle mesure leur vision de la nation a-t-elle changé et comment des intérêts et des buts communs et la communauté culturelle et linguistique décidaient de l'appartenance à cette nation même. Les chapitres troisième et quatrième enrichissent et en même temps élargissent le champ d'observation et permettent de préciser et de vérifier dans certains fragments le portrait de la noblesse de l'époque de Stanislas. Ils montrent des citoyens de la Pologne dans le milieu militaire et dans le monde de la prêtrise. Le portrait global des nobles est un reflet des stéréotypes de l'époque sur des gentilshommes, le plus souvent créés par eux-mêmes.

Le portrait du noble dans son entourage domestique, avec des qualités et des défauts bien esquissés, fortifiés par des normes sociales en vigueur résultant des mœurs de l'époque, peut être considéré – au moins dans la sphère théorique et idéologique – comme très positif. Il est humain et naturel dans chaque groupe de mémoires, mais notamment dans le premier. Leurs auteurs ne veulent pas créer ou inventer une réalité, tout est impitoyablement sincère, à partir des actions infâmes envers autrui, décrites et critiquées ou ne pas considérées comme malpropres, jusqu'aux recommandations officielles en vue d'obtenir des avantages financiers. Les mémorialistes du deuxième groupe avaient une tendance à créer le portrait d'un noble intéressé par des entreprises calculées pour construire une famille puissante ce qui se liait avec l'aspiration à la réalisation du mythe arcadien dans l'asile domestique. Cette tendance persiste dans les mémoires du troisième groupe.

Dans le deuxième chapitre le portrait du noble est plus diversifié si on prend en considération les trois groupes de mémoires. Selon le premier groupe de chroniques, le noble est indifférent, il observe la politique avec distance bien qu'il y participe, il traite également la suprématie de la Russie comme un phénomène naturel mais en même temps le considère comme source du malheur pour la Pologne. Les mémorialistes du deuxième groupe présentaient une opinion différente pourtant sans nier la suprématie de Moscou en Pologne. Ils affirmaient que tout le malheur était causé par les magnats qui d'abord se sont assujettis des confrères plus pauvres et ensuite ont lutté les uns contre les autres, en oubliant la Patrie, aveuglés par leurs propres avantages. Cette attitude a pourri des coutumes et des usages anciens. Les nobles ne pensent plus à la Patrie. Des appétits inventés de grands seigneurs poussaient à la trahison et toute la nation en souffrait. Des jugements radicaux et sévères du citoyen de l'époque de Stanislas ne dominent pas dans les relations des chroniqueurs. On note plutôt, particulièrement chez les mémorialistes du deuxième et du troisième groupe un ton de justification. Les causes du déclin de la Pologne étaient nombreuses, pourtant le poids de la responsabilité ne pesait pas sur des nobles. D'un côté des chroniqueurs dans leurs relations montraient souvent l'aristocrate

dans des situations accusant ses faiblesses, de l'autre, en prenant en considération la réputation de la gent noble, ils essayaient de comprendre et parfois justifier des agissements négatifs par l'exposition de certaines qualités. Dans les portraits des vices ne sont présents que dans des doses minimales ce qui contraste avec la prépondérance du côté clair de la nature du citoyen.

Le noble dans le rôle du militaire complète sûrement certains aspects du portrait. Il affirme l'inclination du noble à la stabilisation. Selon la fortune et la statut dans la société, la vocation militaire est une voie vers une position brillante ou une future carrière. Elle est acceptée par tous les mémorialistes qui soulignent sa difficulté ; les chroniqueurs du troisième groupe montrent en plus son honnêteté. C'était un tournant vers une acceptation générale de la carrière militaire dans la société des nobles. Un noble militaire ne différait point, par ses traits caractéristiques, d'un noble propriétaire ou d'un citoyen politique, seule sa fortune le poussait à accepter des inclinaisons de la noblesse plus pauvre, ainsi des questions de la vie quotidienne dominaient considérablement son comportement.

De toutes les relations surgit un noble religieux, qui ressemble beaucoup au portrait d'un aristocrate moyen. Les mémoires dont les auteurs appartiennent à la prêtrise ne diffèrent pas beaucoup d'œuvres écrites par la noblesse. Un regard plus doux sur des personnages de l'époque, une certaine indulgence, une distance à ce qui est terrestre constituent la différence la plus grande. Cette attitude justifie dans une certaine mesure l'indifférence des ecclésiastiques dans des moments critiques de l'histoire de la Pologne ce qui était expliqué par la providence divine. Les regards du clergé touche la perspective des auteurs laïques dans les questions économiques, des problèmes de la carrière professionnelle et la religiosité. La religiosité déclarée par les mémorialistes des trois groupes donne une image positive du clergé. Le mal est condensé dans quelques personnages jugés même indignes d'être nommé des Polonais. Les auteurs des trois groupes de mémoires répètent le même schéma. Les ecclésiastiques riches, dans la plupart des cas provenant des familles aisées, sont désapprouvés. Les prêtres et les clercs situés plus bas dans la hiérarchie ecclésiastique sont jugés mieux dans l'aspect moral, éthique et patriotique, leurs caractères ressemblent plus aux nobles citoyens.

Le portrait de la noblesse de l'époque de Stanislas dans les mémoires polonais est dominé par des questions politiques ce que prouve la césure de l'an 1795, bien présente dans les récits. Pour les contemporains c'était un tournant décisif, leur monde a changé subitement : nés dans une maison familiale, ils se réveillent dans un pays étranger ; leur regard sur l'avenir évolue également. Par conséquent le portrait du noble de l'époque de Stanislas change aussi. Des symptômes visibles du changement du point de vue des mémorialistes sur la réalité étaient à noter à partir du temps de la Grande Diète, mais c'était la chute de l'État qui a offert une autre perspective du regard sur l'époque de Stanislas et sur des citoyens. À ce moment des qualités comme l'attachement à la tradition, aux moeurs polonais anciens et à la religiosité prennent une nouvelle importance. Dans cet éventail s'inscrivent des facteurs comme : amour pour la Patrie, pour des libertés du citoyen largement comprises et le dévouement pour la famille.

Le canon des traits caractéristiques à la noblesse était constant et restait immuable chez les mémorialistes. Ils soulignaient tous le courage, manifesté dans la défense du « monde » créé par la noblesse et aussi, après l'an 1795, dans la défense de l'État. La seconde vertu associée à la noblesse était l'amour pour la Patrie, et aussi l'hospitalité et

l'ouverture de coeur. Elles sont toutes montrées dans les relations des chroniqueurs, surtout du deuxième et du troisième groupe, en tant que projections des rêves, pour protéger une image positive de la noblesse. On peut admettre que ce citoyen-noble, esquissé schématiquement, héroïque et dévoué à la Patrie et à la famille, est un modèle incessamment peint. C'est un modèle idéal et issu de l'imagination des mémorialistes, non de l'observation de la réalité grâce aux autres sources historiques.

Redaktor: Olga Nowak

Projekt okładki: Paulina Tomaszewska-Cieply,
na podstawie pomysłu Janusza Wrzesińskiego

Redaktor techniczny: Małgorzata Pleśniar

Korektor: Mirosława Żłobińska

Copyright © 2011 by
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336
ISBN 978-83-226-1796-0

Wydawca
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
www.wydawnictwo.us.edu.pl
e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie II. Ark. druk. 38,5. Ark. wyd. 52,5.
Papier offset. kl. III, 90 g Cena 80 zł (+ VAT)

Lamanie: Pracownia Składu Komputerowego
Wydawnictwa Uniwersytetu Śląskiego
Druk i oprawa: PPHU TOTEM s.c.
M. Rejnowski, J. Zamiara
ul. Jacewska 89, 88-100 Inowrocław